

Историчари о Великом рату

ОДАВНО ПЛАНИРАН СУКОБ

Покушаји превредновања историјске истине да је Сарајевски атентат био само (дуго чекани) повод за напад на Србију, док су узроци рата лежали у тежњи аустроугарског и немачког царства за прекомпозицијом постојеће геополитичке равнотеже у Европи и послератном прерасподелом плена, доживели су још један пораз на београдској Међународној научној конференцији „Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе“ на којој је учествовало 40 домаћих и страних историчара

Аутори

др Милан ТЕРЗИЋ, др Миљан МИЛКИЋ, мр Далибор ДЕНДА

ПРИЛИКА ЗА УВАЖАВАЊЕ ИСТОРИЈСКИХ ЧИЊЕНИЦА

Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије и Историјски институт из Београда 2012. организовали су међународну научну конференцију *Балкански ратови 1912/1913: Нова виђења и тумачења*. Прошле године су били организатори научног скупа *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, на коме је, осим 21. историчара из Србије, учествовало и 19 историчара из Русије, Немачке, Бугарске, Грчке, Румуније, Белгије, Француске, Словеније, Мађарске, Аустрије, Црне Горе и Јапана. Укупно 40 историчара из 15 земаља поднело је 40 саопштења. Такви скупови представљају изванредну прилику да се хладне главе и на рационалној основи, уз уважавање историјских чињеница, презентују и размене резултати истраживања и погледи и ставови историчара из различитих земаља како би се допринело бољем разумевању ове сложене ратне тематике.

Србија и свет су 2014. године, обележили значајан јубилеј: стогодишњицу од почетка Првог светског рата, који, имајући у виду број земаља учесника, простор на коме је вођен, жртве и разарања, с разлогом у европској историји носи епитет Великог рата.

Догађаји који су се тада одиграли резултат су аустроугарске претпоставке локалног рата са Србијом, што ће се претворити у, до тада, највећи светски сукоб. Узроци рата били су у жељи Централних сила, предвођених Немачком, за новом прерасподелом колонијалних поседа. С тим у вези било је и настојање Аустроугарске да након анексије Босне и Херцеговине прошири утицај на Југоистоку Европе и на Балкану. На том путу се наша самостална држава Србија ојачана и проширена након победа у балканским ратовима 1912–1913. године. Томе треба додати и страх Аустроугарске због могућности дестабилизације монархије. Треба само подсетити са којим су се одушевљењем у аустроугарским градовима прослављале победе балканских савезника у ратовима 1912–1913. године. Сарајевски атентат био је само повод за почетак ратног сукоба. Србија је у рат ушла решена да брани право на сопствено постојање, али и демократске тековине свог друштвеног уређења. У рату је стајала иза напредних идеја тога времена које су након рата Друштву народа послужиле као прва степеница ка изградњи праведнијих односа међу народима и државама света.

Први светски рат имао је светске размере јер је у њему учествовало више од 30 држава, са преко 1,5 милијарди становника (3/4 становника света). Србија је са својих око 4.500.000 становника, територијално и по економској моћи, била један од најмањих учесника у рату. И поред тога, на почетку рата, мобилисала је око 400.000 људи да би до његовог завршетка неким обликом војне обавезе био обухваћен огроман број српских грађана. Отпочињањем ратних дејстава српско ратиште, ако пред собом имамо француско-немачки колосални судар на Вердену и Источном фронту, било је од споредног значаја. Међутим, српска победа на Церу 1914. године била је и прва савезничка победа у рату. Кредибилитет Србије у међународним односима нарочито су повећали рововски рат на Дрини и победа у Колубарској бици, а славом овечане српске војсковође у биткама на Церу и Колубари добили су војводска звања. Поред тога српска војска је поред савезника, у првом реду Француза, одиграла значајну улогу и у пробоју македонског фронта 15–21. септембра 1918. године.

Цена учешћа у рату за Србију била је изузетно висока. Српска војска изгубила је око 371.000 официра, подофицира и војника, укључујући и око 114.000 тешких рањеника и трајно онеспособљених лица. Земља је у току 1915. године била изложена и епидемији тифуса која је однела око 196.000 жртава. Након успешне офанзиве Централних сила на Србију крајем 1915, српска државна територија је окупирана, а војска и влада су се повукли уз масовна страдања преко Албаније на Крф. И део цивилног становништва пострадао је од репресалија окупатора, тако да је у Србији до краја рата 58.000 деце остало без оба родитеља. Томе треба додати и цивилне жртве међу аустроугарским становништвом српске националности које је страдало у погромима и интернацијама, као и оне Србе који су као аустроугарски војници пали на фронтима и убројани у жртве Монархије. Процене о укупном броју српских жртава у Великом рату крећу се од око 800.000 до 1.250.000 погинулих и умрлих, што је у односу на бројност популације био највећи проценат страдалих.

У рату су нестала моћна царства: Аустроугарска, Османско царство и царска Русија, а Немачка је била поражена. Као велике силе победнице из рата изашле су Француска и Велика Британија које су мировним уговорима у Версају (Париз) постале гарант новог међународног поретка. Статус велике силе победнице свакако припада и САД, које су касније ушле у рат (1917) и сачувале своје ресурсе јер се рат није водио на њиховој територији. Из данашњег угла, под упливом дешавања из историје прошлости, присутна су различита тумачења и превредновања ових догађаја. Међутим, значај улоге и доприноса Србије која је из до тада највеће ратне кланице изашла као победница и један од оснивача Друштва народа не могу да се умање каснијим, најчешће политички и пропагандно мотивисаним интерпретацијама. Бројке о жртвама, страдањима и материјалним разарањима су чињенице које треба да опомињу будуће генерације. Такође, треба указати на токове историје који су непосредно кореспондирани са европским и светским токовима у којима је Србија и српски народ дао немерљив допринос. Реч је о изградњи идеја заједништва виђених као решење за дотадашње поделе које су резултирале крвавим конфликтима. Нама остаје да прослава 100-годишњице Првог светског рата одише достојанственошћу и да буде посвећена сећањима на оне који су прославили име Србије. ■

Научни скуп *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*

ИСТОРИЧАРИ О ВЕЛИКОМ РАТУ

Поводом обележавања 100 година од почетка Првог светског рата прошле године је у свету и код нас одржан велики број међународних скупова посвећених том значајном јубилеју. Тим активностима придружио се и Институт за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије организујући, у сарадњи са Историјским институтом из Београда, 24. и 25. септембра 2014. у Дому Војске Србије, Међународну научну конференцију *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*.

Одељење за војну историју Института за стратегијска истраживања организовало је још 2008. међународни научни скуп посвећен 90. годишњици од завршетка Првог светског рата. Са тог научног скупа објављен је и Зборник радова. Подсетићемо и да је бивши Војноисторијски институт, чију традицију баштини Одељење за војну историју,

између два светска рата објавио едицију *Велики рат Србије* у 31 тому, посвећену српском учешћу у том ратном сукобу.

Традиција бављења овом историјском тематиком настањена је и после Другог светског рата, када је неколицина војних историчара (Саво Скоко, Борислав Ратковић, Петар Опачић и Митар Ђуришић) објавила вредне студије о Првом свет-

ском рату и запажене књиге о српским војводама. Такође, у часопису *Војноисторијски гласник*, научном часопису Одељења за војну историју, објављивани су чланци из тематике Првог светског рата. Настављајући ту традицију, Институт за стратегијска истраживања, тачније Одељење за војну историју, организовало је и научни скуп *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, на коме је учествовало неколико десетина еминентних историчара цивилне и војне провинијенције из Србије и иностранства.

Широко међународно учешће на том скупу и размена научних знања су поново показали да је то најбољи пут да се превазиђу поједностављења и политичке (зло)употребе различитих питања у дневнополитичке сврхе, чега смо били сведоци и у појединим стручним књига објављиваним почетком године. Како је време пролазило расправе су се слегле у научним оквирима, који су и најбољи пут да се сва сложена питања поставе на право место. Институт за стратегијска истраживања, односно Одељење за војну историју, у сарадњи са Историјским институтом у Београду, планира да током 2015. објави зборник радова и са овог скупа, чиме ће оставити сведочанство о томе како су се систем одбране и његова војна историја одужили јубилеју обележавања 100 година од почетка Првог светског рата.

Међународну научну конференцију *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе* отворио је начелник Генералштаба Војске Србије генерал Љубиша Диковић. Истичући да је Србија у рат ушла решена да брани право на сопствено постојање, али и демократске тековине развијеног света, генерал Диковић подсетио је да је Србија тада стајала иза напредних идеја које су, након рата, Друштву народа послужиле као прва степеница ка изградњи праведнијих односа међу народима и државама света.

– Иако, територијално и по економској моћи, један од најмањих учесника у рату, цена учешћа за Србију била је изузетно висока – рекао је генерал Диковић и подвукао да међународне научне војноисторијске конференције представљају

прилику да се научно заснованим отварањем спорних питања допринесе релаксацији најчешће оптерећујућег историјског наслеђа, а све ради стабилизације Балкана и постављања заједничких интереса и вредности, али и боље сарадње у области безбедности. То су били и циљеви којима су се руководили учесници конференције.

На скупу су, у оквиру осам панела (*Историографија, Рат и дипломатија, Србија и савезници, Српска војска у Првом светском рату, Друштво, Национално мишљење и Сећања*), поднета 34 саопштења, у којима су цивилни и војни стручњаци представили резултате својих истраживања. О ставовима учесника, изнетим у саопштењима, вођена је исцрпна и озбиљна стручна дискусија, заснована на аргументима „друге стране“, све с циљем појашњења појединих ставова. Дискусије су биле на високом научном нивоу, уз уважавање ставова и размену научних знања на основама познавања историјских чињеница.

Историографија

У саопштењу *Нејрекидна дискусија о Балкану* као узрочнику Првог светског рата др Миле Бјелајац указао је на постојање више димензија тог питања, посебно апострофирајући стручну, идеолошку и политичку. Нарочиту пажњу покљонио је питањима узрока, повода и кривице за до тада највећи ратни сукоб у историји. Бјелајац је, на трагу својих истраживања, која су прошле године преточена и у књигу чији је издавач *Медија центар Одбрана*, указао на сву сложеност споменуте тематике, ако се у њу умеша ненаучно и дневно актуелно. Као посебно илустративна, навео је немачка настојања да се уочи рата успостави нови распоред моћи у Европи.

Бјелајац се осврнуо и на новију литературу која се бави том проблематиком (књиге Роберта Каплана, Маргарет Макмилан, Шона Мекмикина, Семјуела Вилијамса, Кристофера Кларка и слично), али и на писање медија у Европи, износећи главне црте превредноване прошлости. Међутим, већина историчара, у анкетама спроведеним током године у којој обележисмо век од избијања Великог рата, апострофирала је немачку одговорност за рат, уз став да је Аустроугарска већ одавно желела обрачун са Србијом.

Такође, Бјелајац указује и на непријатељске ставове Беча и Берлина према Србији, Младој Босни и Гаврилу Принципу, неприхватљивост ултиматума, те аргументовано износи досегнута научна сазнања о томе. Он је указао и на ненаучно увођење у историографију „тероризма“ као моћног симбола данашњице. Након тога неки су, попут Кристофера Кларка, невешто истицали да ће у будућим издањима својих радова „тероризам“ избацити из става према Гаврилу Принципу.

На крају свог излагања Бјелајац закључује да постоје тежње да се, на једној страни, дограђују сазнања на посто-

Први команданти југословенских јукова

јеће признате и објективне темеље науке о Првом светском рату, док на другој страни, носиоци оног што је помодно, профитабилно и дневно актуелно, оживљавају некадашње политичке расправе под параваном „научног“. Циљ је да се напишу, како каже, „компромисне верзије“ које не би производиле лоша осећања унутар нове Европе, док за европски исток та правила не важе.

Немачки војни историчар др Јерг Ехтернхамп у свом саопштењу под насловом У сенци Другог светског рата: сећање, историја и представа Првог светског рата у Западној Немачкој осврну се на ниво културе сећања на Велики рат у Западној Немачкој после 1945. године на политичком, научном и културном нивоу. Он је истакао да су се, на политичком нивоу, немачки војници пали у борбама третирали као жртве рата, а не као национални хероји. У научној сфери сећање на Први светски рат живо је онолико колико је оно било тема научних радова, али и радова појединих самониклих „експерата“ који су својим тумачењима утицали на креирање слике о рату у јавном мњењу. Он је истакао да се истраживања Првог светског рата у немачкој историографији ипак налазе у сенци истраживања Другог светског рата који је њена доминантна тема. Добро организоване изложбе представљају такође медијаторе између сазнајног нивоа, до кога су досегли озбиљни истраживачи и интересовања јавности. Оне визуелизују стварност која превазилази лична сећања и искуства и буде свест о различитим димензијама рата.

Рат и дипломатија

Рад бугарске историчарке Снежане Радојеве под насловом *Бугарско-српски односи у фокусу европске дипломатије (1913–1915)*, настао на основу проучавања богате архивске грађе из Бугарског државног архива, зборника докумената и обимне литературе, даје преглед развоја дипломатских односа између Бугарске и Србије од 1879. године до уласка Бугарске у рат на страни Централних сила.

Након Другог балканског рата и потписивања мировног уговора у Букурешту, на Балкану је утврђен нови статус кво који је у политичким односима Србије и Бугарске означио почетак нове фазе и почетак обнављања дипломатских односа. С обзиром на чињеницу да је Русија била главни саговорник постојања савеза балканских држава, било је очекивано да први предлози за обнову дипломатских односа између Бугарске и Србије дођу управо из Санкт Петербурга. Руски министар иностраних послова Сергеј Сазонов није пред бугарским послаником генералом Ратком Димитријевом скривао огорчење због неуспеха балканског савеза, у исто време изражавајући спремност да поново подржи зближавање две земље. Већина европских дипло-

Добровољачка дивизија на путу из Вознесенска за фронт

мата такође је настојала да утиче на обнову дипломатских односа између Србије и Бугарске и да будуће односе на Балкану формира у складу са својим интересима. Дипломатски односи обновљени су у јануару 1914, а 4. фебруара исте године размењени су и дипломатски представници.

Ови догађаји нису означили крај интересовања које је европска дипломатија показивала према српско-бугарским односима, јер су управо у предвечерје избијања светског рата појачани напори ка укључивању Србије и Бугарске у један од два тора – Антанте или Централних сила. Државе чланице Антанте отворено су показивале више интереса за Србију, сматрајући да она може да спречи аустро-немачки продор на Балкан. С друге стране, Бугарска није била у њиховом фокусу, јер је преовладало мишљење да ће чак и ако постане део заједничке коалиције, Бугарска остати под руским утицајем и служити Русији као ослонац за продор ка мореузима.

Чињеницу да Бугарска јесте била део руског плана о формирању антиаустројског блока, није превише узимао у обзир ни Сазонов, који није веровао влади премијера Радославова и цару Фердинанду. Стални напори руског дипломате у Софији Александра Савинског да докаже бугарској влади да су интереси Бугарске уско повезани са руском политиком, као и његови контакти са председником српске владе Николом Пашићем, указују на то да је руска спољна политика вођена у правцу зближавања Бугарске и Србије. У марту 1914. Сазонов је предложио да у својој кући у Санкт Петербургу буде домаћин незваничном сусрету Ратка Димитријева и српског посланика Мирослава Спалајковића.

Идеја руског министра иностраних послова имала је за циљ побољшање односа између две земље и стварања словенског савеза на Балкану. Међутим, атентат у Сарајеву усмерио је пажњу европске дипломатије у другом правцу. Посебна пажња поклоњена је даљем развоју односа Србије и Аустроугарске, те понашању балканских држава у новонасталој кризи. Позиција Бугарске још више је добила на значају и влади у Софији почеле су да стижу разне понуде. Из Царигра-

да је у Софију упућен позив за стварање турско-бугарске коалиције, коју су подржале и аустријска и немачка влада, док су енглеска и француска влада саветовале Бугарској да сачува неутралност и буде опрезна у преговорима са Турцима.

Током јулске кризе 1914. године владе Румуније и Грчке биле су јасно опредељене и солидарне у очувању одредби Букурешког мировног уговора. Бугарска влада је преко својих дипломатских представника недвосмислено слала поруку да је опредељена ка очувању строге неутралности, а такав став потврђен је и након што је Аустроугарска објавила рат Србији. Овакав став бугарске владе поздравио је и премијер Пашић, дајући обећање бугарском посланику да ће пријатељско држање Бугарске бити награђено. Руска влада је нотом од 23. јула 1914. позвала бугарску владу да своју спољну политику усагласи са напорима Русије и Антанте. Сазонов се заложиио за споразум између Бугарске и Србије на бази територијалних компензација и заједно са владама Енглеске и Француске, без знања Србије, крајем августа 1914. иницирао је тајне преговоре око територијалних компензација Бугарској у Македонији.

Српска влада била је спремна да следи политику помирења с Бугарском као основу за вођење преговора о обнови старог савезништва. Бугарска влада потврдила је своју политику неутралности када су јој у току новембра 1914. британски, француски и руски посланик упутили идентичне вербалне ноте у којима је Бугарској гарантован територијални добитак након завршетка рата уколико сачува своју неутралност према Румунији, Грчкој и Србији.

Међутим, у првој половини 1915. бугарска влада добијала је поруке да је време да напусти неутралност и да уђе у рат на страни Антанте. Британска влада била је посебно одлучна да Бугарској помогне у остваривању територијалних захтева. Државе Антанте су након заједничког договора од 16. маја уручиле нову ноту бугарској влади у којој су објашњени финансијски детаљи и територијалне компензације. Нова нота од 21. јула 1915. садржала је и захтев да Бугарска објави рат Турској.

С друге стране, Централне силе настојале су да очувају неутралност Бугарске и нотом од 23. маја 1915. немачка и аустроугарска влада су гарантовале територијалне компензације. Бугарски премијер тих дана остајао је доследан обећањима датим државама Антанте, али је већ током јула и августа ситуација почела да се мења. Дипломатски представници Антанте предали су 22. јула 1915. у Нишу ноту председнику српске владе Пашићу са предлогом да пристане на територијалне уступке у оквирима неспорне зоне у Македонији. Бугарски премијер је 10. августа примио предлог српског председника владе Николе Пашића о међусобној нагодби, коју би постигли без посредништва савезничких дипломата. Премијер Радославов одбио је да прихвати споразум и истакао да му више одговара да сачека прави моменат.

Позиција Бугарске била је дефинитивно одређена 24. августа 1915. када су немачки посланик у Софији Михаелс и председник владе Радославов потписали тајни споразум и уговор о пријатељству и савезу између Бугарске и Немачког царства. У складу са одредбама војне конвенције закључене истога дана у дворцу „Плесо“, Бугарска се обавезала да у ро-

Прва српска добровољачка дивизија, 1916.

Други џук српске добровољачке дивизије на железници код Одесе 19. јула 1916.

ку од 15 дана изврши мобилизацију и да, не касније од 35 дана, започне ратна дејства против Србије.

У саопштењу Балкан у спољној политици Француске у предвечерје Великог рата, Биљана Стојић указала је на појачан француски утицај на Балкану након балканских ратова 1912/1913. Унутрашњополитичка ситуација у Француској кретала се ка усвајању закона *Три године*, којим је враћена активна војна служба на три, у односу на дотадашње две године. Вест о убиству престолонаследника у Сарајеву на Видовдан 1914. године није изазвала велику пажњу у тој земљи. Српски амбасадор у Паризу Миленко Веснић тражио је веће ангажовање Француске с циљем обуздавања Аустроугарске од ратних намера према Србији. Француска је Србији саветовала помирљивост и стрпљивост и обећавала помоћ пријатељских држава.

Вест о аустроугарском ултиматуму Србији француска делегација (Поенкаре и Вивијани) сазнали су након завршене посете Русији. Миленку Веснићу саветовано је у Паризу да тражи продужење рока за одговор на ултиматум. Такође му је саветовано да се напише помирљив одговор, што се и види из форме коју је Србија уручила у одговору аустроугарском посланику Гизлу у Београду 25. јула 1914. године. Када се делегација Француске вратила из Русије (брод је у луку Денкерк упловио 29. јула) Србија и Аустроугарска су већ биле у рату, а у Русији је проглашена делимична мобилизација. Француска је и даље подржавала мировну иницијативу, полажући наде да ће то поћи за руком Великој Британији (покушај лорда Греја).

Први корак ка рату предузела је Немачка нотом о ставу према немачко-руском сукобу. Следило је француско проглашење мобилизације и немачка декларација о објави рата Француској. Поенкареов говор у скупштини представио је уједињење свих странака ради одбране земље. Улазак Француске у рат обележило је убиство социјалисте Жана Жореса, главног противника рата.

Космин Јоница имао је реферат *Дипломатија неутралности. Руско-румунски односи у време јулске кризе 1914. године*, у којем је навео да се већ у тренутку када су у Сарајеву одјекнули пуцњи који су усмртили Франца Фердинанда, Румунија нашла на раскрсници и било је јасно да од става румунске владе према атентату зависе и њени односи са Русијом.

Почетак Првог светског рата подударао се са настојањима шефа руске дипломатије Сергеја Сазонова да унапреди билатералне односе са Румунијом. У основи руске спољне политике коју је креирао Сазонов у време балканских ратова 1912/1913. били су покушаји да Румунија остане неутрална. Крајем лета 1914. на чело румунске владе дошао је либерал Братиану који је настојао да одржи независност Румуније, али је уједно био опредељен и за сарадњу са Француском и државама Антанте. Истодобно, он је био довољно моћан да самостално креира румунску спољну политику, док је унутрашњу политику водио у складу са интересима и потребама грађана.

У време јулске кризе 1914. румунски дипломатски представник у Русији Константин Диаманду био је један од најспособнијих дипломата. Сазонов је отворено показивао велико интересовање да прошири руски утицај у Букурешту. Због тога је еминентног дипломату Станислава Поклевског-Козиела послао као дипломатског представника Русије у Букурешт. Вест о атентату у Сарајеву забринула је и руску и румунску владу. Обе владе осудиле су атентат и послале поруке мира. Важно је навести и податак да су Братиану и Сазонов, само две недеље пре сарајевског атентата, разговарали о могућности избијања рата између Србије и Аустроугарске.

Сусрети између Сазонова и Диамандуа били су доказ обостране жеље за блиском сарадњом. Иако је руски посланик у Букурешту извештавао о искреној жељи Румуније да се не упушта у било какве компликације поводом сарајевског атентата, Сазонов је био сумњичав у вези са намерама румунске владе. Сматрао је да би Румунија могла да буде на ау-

строугарској страни. Спољнополитички положај Румуније додатно је био отежан непријатељским држањем Бугарске и сталним граничним инцидентима. Румунска штампа са одушевљењем је писала о подршци коју Русија пружа Румунији. Руско-румунски односи били су врло узаврели након што је у Санкт Петербургу стигла дипломатска нота из Беча. Када је нота стигла, руски министар спољних послова Сазонов био је на ручку са румунским, француским и британским послаником. Сва четворица настојала су да осмисле мирољубиви одговор и отклоне сваку могућност насилног чина према Србији. Руски посланик у Букурешту уверавао је председника владе Братиануа о потреби постојања заједничког руско-румунског става, као и о неопходности спречавања избијања рата у Европи. С друге стране, Братиану није био спреман да пружи недвосмислен и јасан одговор.

Након што је Аустроугарска одбила ноту, из Берлина је процурела информација о разговорима којима је требало убедити румунску владу да се придружи савезу против Русије. Руски посланик у Букурешту добио је инструкцију да прати даља дешавања због могућности да се тако нешто заиста и догоди. Позивајући се на пријатељство са румунским краљем Карол I, руски цар Николај II замолио га је 29. јула да пошаље у Берлин мирољубиве савете с циљем заустављања војних припрема. Сазонов је отишао и корак даље од свог суверена тиме што је послао инструкције у Букурешт и захтевао од руског посланика да саопшти да се Русија неће противити територијалним захтевима уколико Румунија уђе у рат против Аустроугарске.

Следећег дана Сазонов се вратио на своју ранију понуду, покушавајући да је учини прихватљивијом. Сазонов је овластио Поклевског-Козиела да пренесе Братиануу да је Русија спремна да подржи румунску анексију Трансилваније. Краљ Карол I је, мимо воље, на Крунском савету у начелу прихватио да Румунија настави да остварује идеју неутралности. С друге стране,

премијер Братиану био је уверен да Румунија не може дуго да одржи такву позицију с обзиром на свој геополитички значај. Због тога је настојао да буде уверен да су главни државни циљеви осигурани пре него што би држава ушла у рат. Братиану је био приморан да обе стране, аустроугарског посланика и руског посланика, уверава у своју добру вољу.

Нови политички курс и профил политичара указивао је да су они у својој дволичности више окренути Централним силама, за које Братиану заправо није имао симпатије. Када је одговор о румунској неутралности стигао у Санкт Петербург, код Сазонова је наступило олакшање у вези са безбедношћу једне од руских граница. Његова политика, која је само две године раније наилазила на неразумеваше код већине руских лидера, показала је резултате. Сазонов је 6. августа признао Диамандуу да су тензије попустиле, мада је до последњег тренутка бринуо да ће Румунија мобилисати војску и кренути на Русију. Истовремено, он је све у Русији уверавао да је у Румунији добијена коцкарска партија, а и цар је био задовољан политиком свог министра спољних послова. За Русију, граница према Румунији била је осигурана.

Ефпраксија Пасхалиду поднела је реферат *Грчко пројужење пољитике неутралности у Првом светском рату*. Србија и Грчка потписале су 1. јуна 1913. савез на десет година којим су гарантовани њихови територијални циљеви. За јул 1914. био је заказан разговор између премијера Венизелоса и турског министра спољних послова Мехмед Талат-паше о територијалном спору око егејских острва. Аустроугарски ултиматум Србији ставио је грчко-турске несугласице у други план.

Србија је 25. јула 1914. тражила од Грчке помоћ у случају напада Аустроугарске и Бугарске. Грчка је одговорила 2. августа и саветовала Србију да буде смиренија с обзиром на то да није спремна за рат, што је Србија и сама признала када је Грчка 12. јуна 1914. затражила помоћ око територијалног спора са Турском. Грчка је, стога, заузела став добронамерне не-

Церска бишка

утралности, верујући да на тај начин помаже својој савезници Србији, а и да ће такав став уједно одвратити било какав могући бугарски напад. Грчка је одбила немачки изричит захтев да се прикључи Централним силама, а и краљ Константин и премијер Венизелос били су истрајни у свом ставу да Грчка треба да остане неутрална.

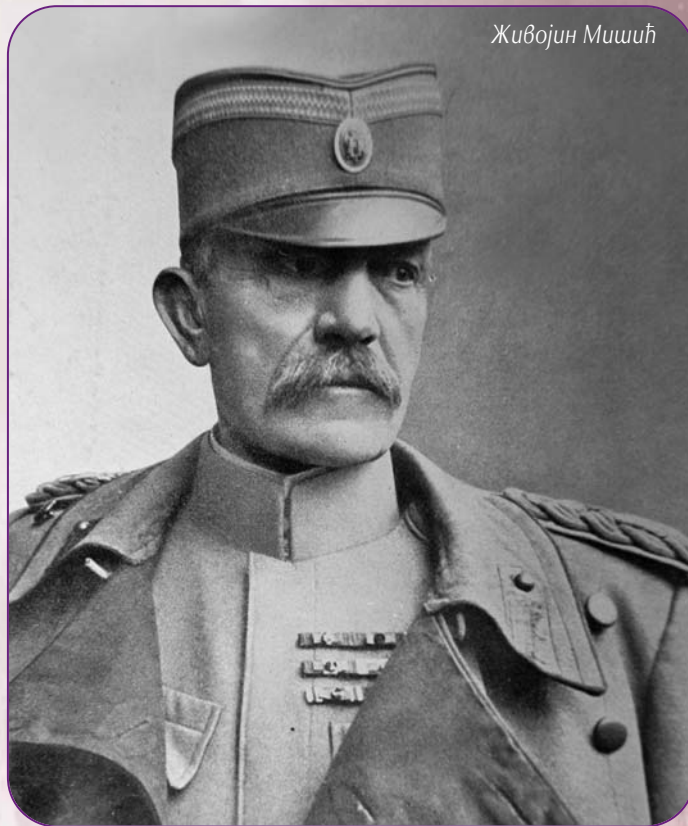
У августу 1914. влада Велике Британије нагласила је да Грчка треба да остане неутрална уколико и Турска буде неутрална. У супротном, Грчка је добродошла као савезник. Једна од најважнијих ставки из десетогодишњег српско-грчког уговора била је обавеза Србије да, у случају рата, Грчкој помогне са 150.000 војника у Македонији. Ово је проузроковало многе несугласице међу грчким политичким групама, јер Србија у случају рата са Аустроугарском не би могла да испуни ову своју обавезу.

С обзиром на то да је била у изузетно тешкој ситуацији, Србија је 2. децембра 1914. поново затражила од Грчке војну помоћ. Савезници су 24. јануара 1915. понудили Грчкој територије у Малој Азији у случају да помогне Србији. Истовремено, савезници су одбацили могућност да Бугарска добије неке територије у Македонији. У извештају Генералштаба грчке војске од 2. фебруара 1915. наведено је да се Грчкој забрањује учешће у рату због тога што је претила опасност од потпуног уништења грчке војске, чак и у случају да Британци искрцају војску у Солуну. Генералштаб је своје уверење заснивао на претпоставци да би српска војска била потпуно поражена пре него што би Грчка завршила мобилизацију и да би се у том случају грчка војска сама борила против аустроугарске, те да би бугарска војска могла да нападне и пресече линије снабдевања грчке војске.

Имајући све то у виду, премијер Венизелос предложио је улазак Грчке у рат под условом да претходно буде обезбеђен јасан став Бугарске и Румуније. Румунија је поново одбила да учествује у рату и због тога је Грчка обавестила савезнике да ће остати неутрална због опасности од Бугарске. Силе Антанте тражиле су од Грчке 15. фебруара 1915. да им се придружи, уз обећање да ће искрцати француске и британске трупе у Солун, као и руске снаге на Балкан, али су и Грчка и Румунија то одбиле. Због бугарске мобилизације од 22. септембра 1915, Венизелос је још једном одлучио да Грчка треба да се придружи Антанти и да објави своју решеност да помогне Србији, напомињући истовремено обавезу Србије да обезбеди 150.000 војника, која је проистацала из одредби десетогодишњег савеза. Србија наравно није била у могућности да испуни своју обавезу због ситуације у којој се налазила, па се грчка влада због тога обратила савезницима са питањем да ли су у могућности да обезбеде снаге које би се супротставиле бугарској претњи. Савезницима је тај предлог био добродошао, и, штавише, био им је добра прилика да надоместе пропалу кампању на Дарданеле и да побољшају свој престиж на Балкану. Иако су у начелу прихватили грчки предлог, пошто нису били у могућности да обезбеде 150.000 војника, њихов одговор од 24. септембра 1915. био је веома неодређен.

Краљ Константин, грчки Генералштаб и опозиција сматрали су да ће Грчка најбоље очувати своје националне интересе уколико остане неутрална, све док савезници не би дали неке сигурне гаранције или док Бугарска прва не нападне. Токм разговора о овом питању појавиле су се мање разлике.

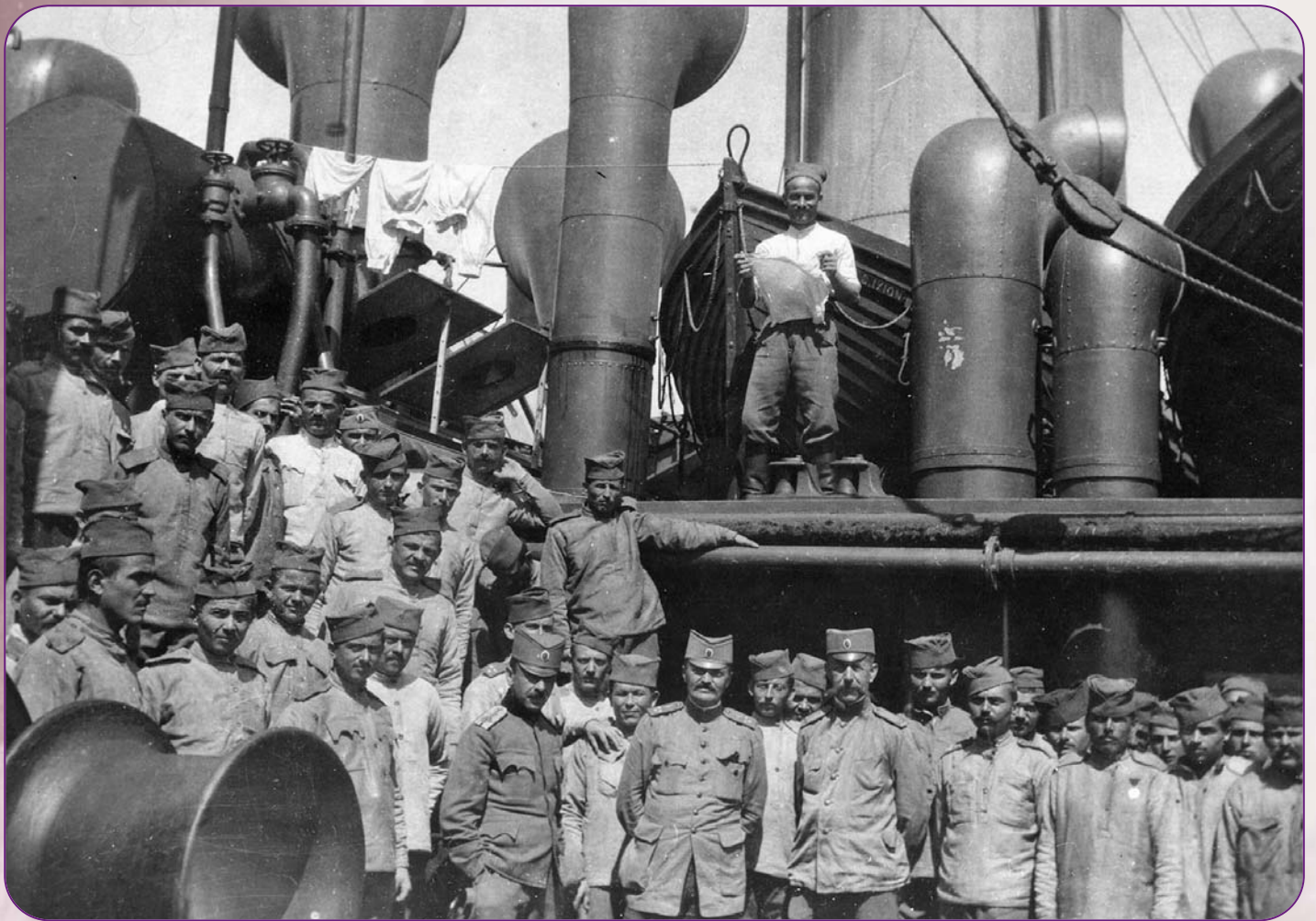
Живојин Мишић

Велика Британија је напомињала да је Грчкој помоћ дата са намером да објави рат Бугарској. Насупрот томе, Француска је инсистирала да је помоћ намењена Србији, како би јој омогућила да испуни одредбе српско-грчког десетогодишњег уговора и да би могла да помогне грчкој војсци. На основу првог схватања, грчки улазак у рат представљао је предуслов, док према другом схватању, од Грчке нису захтевани било какви услови. Велика Британија подржавала је став да експедиционе снаге од 150.000 људи не би биле довољне да спасу Србију без учешћа Грчке.

У међувремену, савезници су планирали да пошаљу своје трупе из Галипоља у Солун, слободан улазак је био одобрен и транспортни бродови упловили су у луку која је обезбеђивала више него довољно средстава за прихват експедиционих снага. С друге стране, јављао се и проблем транспорта трупа. Железничке линије су једва задовољавале захтеве које је наметала тренутна ситуација. Постојале су две линије преко којих је Србија обављала снабдевање – једна преко Битоља и друга преко Београда. Русија се такође преко ових линија снабдевала кроз Румунију. Обе линије биле су малог капацитета због недовољног броја вагона и то је проузроковало велике проблеме за савезнике.

Иначе, ситуација је постала веома деликатна и неуобичајена и са становишта међународног права, јер је Грчка, иако је била статусно неутрална, постала логистичка база за снабдевање Србије. Француски амбасадор покушао је да ублажи ситуацију и 2. октобра 1915. грчкој влади послао је дипломатску ноту у којој је навео: Француска и Велика Британија, савезнице Србије, шаљу трупе да јој помогну и да обезбеде комуникацију са њом. Свакако, две силе се при томе ослањају на Грчку која је већ раније дала довољно доказа о

Делови Прве југословенске дивизије на пушпу за Солунски фронт 1917. године

својим пријатељским намерама, тако да се не очекује предузимање мера које не би биле у интересу Србије.

Грчки премијер Александор Заимис је одмах након што је у септембру 1915. наследио Венизелоса, поручио савезницима да ће одржати неутралност и да је мобилизација спроведена да би се Грчка осигурала од Бугарске. Заимис је обавестио Србију да је немогућа имплементација српско-грчког споразума. С друге стране, Грчка је била опредељена да пружи сваку могућу помоћ која је у складу са њеним властитим интересима. Негде у то време, пуковник Миловановић из српског Генералштаба посетио је потпуковника Јоаниса Метаксаса у Генералштабу како би се информисао о грчким намерама у вези са пружањем војне помоћи. Метаксас је рекао да уколико би два грчка корпуса била послата као помоћ, бугарске снаге би освојиле целу источну Македонију и српске и грчке комуникације биле би прекинуте.

Метаксас је био уверен да до решења може да се дође једино интервенцијом Румуније и масовним прегруписавањем савезничких снага. Српској влади пренета је порука да споразум не може да буде активиран и да би било каква интервенција изложила Грчку великој опасности. Закључак грчког Генералштаба био је да би за обе државе било много боље да се интервенција изведе у неком бољем тренутку.

Настојећи да Грчка уђе у рат, британска влада је 16. октобра 1915. званично објавила да би Грчкој понудила Кипар

уколико она požури да помогне Србији против Бугарске. Грчка је инсистирала на неутралности и њен одговор изазвао је велико незадовољство међу државама Антанте. Немачка је 4. новембра тражила од грчке владе да не дозволи да се савезничке снаге које су се повукле реорганизују на њеној територији, у замену за одвраћање бугарске војске од преласка грчке границе. Грчка влада тражила је мишљење Генералштаба, који је поново предложио да Грчка остане неутрална и да задржи своје војне снаге неоштећене.

Повлачење српске војске преко Албаније могло је да проузрокује нове велике проблеме за Грчку. Срби, који су били изгладнели и патили од разних болести, нашли су се у опасности да буду опкољени и заробљени. Савезници су зато, 10. јануара 1916, у Атини објавили одлуку својих влада да српску војску пребаце на Крф, како би је спасили и реорганизовали. Од Грчке су тражили да се тим плановима не противи. У ту сврху француски батаљон, потпомогнут француским војним бродовима, окупирао је Крф. Иако је окупација требало да буде привремена, грчка влада је снажно протестовала. Коначно, пребацивање српских војника на острво отпочело је 18. јануара 1916. године. До 23. фебруара на Крф је превезено 133.000 Срба, од којих је до краја месеца 3.681 умрло од исцрпљености и разних болести.

Француски и британски амбасадори саопштили су, 5. априла 1916, грчком премијеру да српска војска треба да се транспортује бродом до Патре, а одатле до Солуна, преко Атине и Ларисе. Премијер је то одлучно одбио и одговорио да Грчка не може да прихвати њихов захтев зато што би реализација тог предлога пореметила социјални, економски и политички живот Грчке и угрозила њену неутралност. Ово одбијање разочарало је савезничке владе. Француска је 23. априла 1916. одбила грчки захтев за зајам, што је водило ка закључењу уговора са Немачком, и односи између владе у Атини и савезничких влада погоршао се још више. На крају, транспорт српске војске на Халкидики договорен је и без проблема завршен 30. маја 1916. године. Грчка је упркос својој жељи да остане неутрална, ипак ушла у рат 1917. године. Грчка војска је са свим својим снагама, које су мобилисане и обучене у кратком року, учествовала са савезничким снагама на Солунском фронту.

Србија и савезници

У саопштењу *Борбена вредност српске војске* на почетку Првог светског рата према оценама руских војних представника на основу искустава из балканских ратова, др Василиј Каширин истиче да су у предвечерје Првог светског рата војни потенцијали Краљевине Србије и борбена ефикасност њене војске представљали веома важне параметре у стратегијским плановима руског Генералштаба, јер је од та два параметра, према њиховом мишљењу, зависила одлука Аустроугарске о томе колико ће војника из Галиције да повуче за потребе будућег рата.

Средином 19. века информације које је руски Генералштаб имао о српској војсци нису биле повољне. Тако је, на пример, руски војни изасланик извештавајући о српским војним маневрима у октобру 1905. навео да српска војска на бојном пољу не показује посебну вештину, а официрски кадар нема вештину у командовању. Појединачно је критиковао пешадију, артиљерију и коњицу. У начелу, и други страни војни представници делили су такво мишљење.

Међутим, балкански ратови 1912–1913. године дали су потпуно нову слику стварног стања српске војске. Војни представници извештавали су о порасту борбене ефикасности српске војске. Руски војни аташе у Београду пуковник Виктор Артамонов имао је прилике да током балканских ратова проведе пуно времена у српском Генералштабу, где, међутим, није био у прилици да добије довољно информација. Ситуација се променила након Другог балканског рата, када је српски Генералштаб почео да снабдева руски Генералштаб свим траженим подацима. Тако је начелник Обавештајног одељења пуковник Драгутин Димитријевић Апис у јануару 1914. предао Артамонову информације из турских извора, а начелник војног санитета Сима Карановић дао је податке о губицима српске војске у балканским ратовима. У децембру 1913. Артамонов је добио и важне информације и о логистици српске војске у Првом балканском рату. Најважније информације добио је од пуковника Душана Туфекчића и оне су му омогућиле да састави и пошаље свом Генералштабу извештај о борбеним искуствима српске пешадије. Закључак тог извештаја је-

сте да је Први балкански рат представљао добру школу за српску пешадију.

Руски војни посматрач генерал Евгени Мартинов, који је посетио Србију у лето 1913, хвалио је вештину гађања, штедњу муниције, релативно често коришћење ручних граната и вештину командовања нижих официра. Артамонов је истовремено хвалио и бугарску пешадију, наводећи да су бугарски пешадинци физички издржљивији и јачи, али мање интелигентни од Срба. Обавештајни рад пуковника Артамонова био је интензиван све до почетка јулске кризе 1914. године, тако да је руски Генералштаб био одлично информисан о војном потенцијалу Србије и борбеном квалитету њене војске. Било је јасно да је Србија кроз балканске ратове израсла у прворазредну војну силу која је била у могућности да оствари војну превласт над другим балканским државама, чак и да се успешно бори са јачом силом и могућим противником – Аустроугарском.

Највише похвала било је упућено српској пешадији и, што је било посебно важно, њеној координацији са артиљеријом. Војни експерти руског Генералштаба дошли су до закључка да су балкански ратови довели до великог напретка српске борбене ефикасности и сматрали су да би у случају европског рата могла за себе да веже од четири до шест аустроугарских корпуса.

Француска је уз Русију била најискренији савезник Србије у Првом светском рату: Франше Де Перс

Генерал Михајло Живковић код војничког казана приликом обиласка Прве добровољачке дивизије

Гордана Кривокапић Јовић, у саопштењу *Француско-југословенски пројекат на почетку 20. века; француска славистика у служби „цивилизацијске мисије“*, указала је на француске планове југословенског државног пројекта. Реч је о великој сили, победници у Првом светском рату, гаранту Версајског мировног споразума и држави на којој је нова држава (Југославија) у међуратном периоду градила своју међународну позицију. Ауторка је указала на мисије Шарла Лоазоа и документа настала након његових боравака на јужнословенском простору, указујући на очевидну сродност овог јединственог простора. Управо је Француска, у оквиру својих славистичких студија, видела могућност остваривости југословенског пројекта. Овај интелектуални производ био је заснован на грађењу културних веза, културног утицаја, односно ширењу идеја француске културе. (цивилизацијска мисија) као форми испуњења геостратешких интереса Француске на Балкану.

Разлози за то били су у сукобу француског и немачког национализма и француског окретања словенском свету. Друго извориште били су ставови француских интелектуалаца (не само науке, него и шире; новинара, дипломата, пропагандиста итд.), с циљем враћања Француске на Источни Медитеран. Поставља се питање шта је спајало француско-југословенски пројекат са стањем на локалном терену? Овај аутор сматра да је реч о пројектима „увећане Србије“ (у форми националноослободилачког покрета) и „увећане Хрватске“ (форма јужнословенског уједињења у Хабзбуршкој монархији). Први су шире политичке и војне елите, а други малобројне

конзервативне елите без већег уплива на политичкој сцени Монархије.

Кључно је било питање наступања младих, јачих, политичких и друштвених снага на почетку 20. Века, које су биле окренуте у правцу српско-хрватске сарадње (односно југословенства) које су ово питање отварае као демократско.

Алексеј Тимофејев указао је, у саопштењу *Руско-српска војна сарадња почетком Првог светског рата*, на ову важну компоненту у српској политици уочи и на почетку рата. Русија је на Србију гледала као на свог главног савезника на Балкану. Јануара 1914. Петербург су посетили престолонаследник Александар и председник владе Никола Пашић. Тада је обећана значајна војна помоћ. Сарајевски атентат убрзао је ову војну сарадњу. Руски цар имао је став: „Треба помоћи“.

Руска помоћ Србији огледала се у претходници Минерског одреда на Дунаву и Сави, због чега аустроугарска војска није успела да 1914. продре у доњи ток Дунава. Дунавска веза између луке Прахово у Србији и Рени у Русији функционисала је беспрекорно. У одбрани Београда 1915. значајну улогу имале су савезничке батерије, међу којима у руска. Такође руски инжињеријски одред бавио се успостављањем и одржавањем прелаза преко река у позадини српске војске.

Аутор је истакао и важну руску хуманитарну помоћ у левковима, санитету и лекарима. Војну помоћ чинила је испорука војног терета конвојима пароброда: топови, експлозив, пушке, коњи, храна итд. У Солуну је јануара 1916. радила руска војна болница која је примила прве српске рањенике и болеснике. Априла 1916. из Москве у Солун отпремљена је једна пешадијска бригада, којој ће се придружити и 4. посебна пе-

шадријска бригада. Тако су руски војници заједно са српским и другим савезничким војницима учествовали у борбама на Солунском фронту све до револуционарних догађаја у Русији 1917. године. Алексеј Тимофејев је на крају свог излагања рекао да су „најсветлији залог српско-руског братства у Првом светском рату гробови руских војника, погинулих, умрлих и сахрањених у Србији“.

Надин Акунд у саопштењу *Карнегијева фондација за мир у свету у Првом светском рату*. Перцепције и утицај на Балкан наводи да је невладина организација „Карнегијева фондација за мир у свету“, основана 1910. године и организована као транснационална и трансатлантска мрежа, истицала као свој циљ постизање међународног мира и укидање праксе вођења ратова. Балкан је, као део Источног питања и пре 1914. године, привукао пажњу званичника те организације. Због неколико ратова и устанака током 19. века ово подручје је за њих представљало својеврсну лабораторију у којој су могла да се проучавају искуства војних интервенција, ослободилачких ратова, окупација, међународна интервенција.

Вођство Карнегијеве фондације, захваљујући својој канцеларији у Паризу, била је добро информисана о Првом светском рату. Може се констатовати да је Балкан представљао привилеговано подручје у истраживањима Карнегијеве фондације. Главно интересовање било је усмерено на утицај који је рат имао на услове живота цивила и на анализу искустава балканских ратова на основу којих је требало помоћи у постизању одрживог мира. У оквиру Карнегијеве едиције „Велики рат из економске и друштвене перспективе“, објављене између 1921. и 1937. године у 150 томова, чак 10 томова било је посвећено Балкану.

У саопштењу под насловом *Са Крфа у Русију: Никола Пашић у посети Петрограду и Москви 1916. године*, др Андреј Л. Шемјакин износи да се у мају 1916. године, након трагичног повлачења српске владе, војске и народа преко Албаније, Никола Пашић упутио у посету Русији. Главни разлог тог путовања била је његова жеља да добије подршку Петрограда у ситуацији слабљења његове сопствене позиције у српској политици након пораза Србије и напуштања државне територије и повлачења Владе и војске на грчко острво Крф. Српски премијер остварио је свој циљ крајње успешно: веома позитиван став руских владајућих кругова према њему добио је израза у његовом одликовању високим руским орденом Светог Владимира I реда и у приватној посети код цара Николаја II. Руски грађани даровали су му око 200.000 рубаља помоћи за српску војску.

Посета је показала да је Пашић био једини озбиљан српски политичар којем је Русија могла веровати. То је био и разлог због којег се Пашићева политичка судбина развијала у позитивном смеру након повратка на Крф, будући да је принц-регент Александар одустао од намере да га смени са положаја председника српске владе. Аутор је такође истакао да је за разлику од многих политичара Николи Пашићу био својствен осећај захвалности, што се може доказати судбином новца прикупљеног у Русији. На Пашићевој штедној књижици из 1922. године, која се чува у архиву Тимочке крајине у Зајечару, била су похрањена сва та средства с циљем да се од њих подигне споменик благоупокојеном руском цару Николају II. Иако је након Пашићеве смрти Народна скупштина била оба-

вештена о постојању тог новца и његовој намени, на подизању споменика руском цару није урађено ништа, већ је новац наставио да лежи на штедној књижици све до 1946. године, када је у складу са новом револуционарном стварношћу рачун био затворен.

Српска војска у Првом светском рату

У саопштењу *Топографско одељење у Првом светском рату*, чији су аутори пуковник др Стеван Радојчић, потпуковник др Саша Т. Бакрач, потпуковник сци Дејан Ђорђевић, указано је на историјат те значајне војне установе, чији су корени у 1876. години, која се узима и као почетак развоја српске војне геодетске службе и као дан оснивања данашњег Војно-географског института (ВГИ).

Завршетком балканских ратова, Географско одељење наставља прекинуте радове и започиње нове. У лето 1914. године продужен је премер Ваљева у размеру 1:25.000 и започет премер дуж српско-бугарске границе у размеру 1:50.000. Започети су и радови на триангулацији Старе Србије и Македоније, односно стварању математичке основе за премер, какву је имала предратна Србија. Из штампе су изашле нове вишебојне карте: Карта Српске Краљевине 1:1.000.000 и Нова карта српских крајева и суседних области 1:1.000.000, са рељефом приказаним хипсометријском скалом. Потпуковник Бакрач је у саопштењу дао карактеристичне детаље о раду Географског одељења, према ратној формацији Топографског одељења, током Првог светског рата. Приказан је ратни пут Топографског одељења од напуштања Београда, пут кроз Албанију и рад на Крфу и Солунском фронту, уз приказ картографских публикација. Реч је о важним појединостима о судбини ове институције током Првог светског рата.

Током рата, Географско одељење је тешко страдало. Иако је основни кадар ипак сачуван, три његова припадника су погинула, а већина је била рањена. Сву имовину Одељења која је сакривана по Србији током повлачења, непријатељ је пронашао и опљачкао. Ипак, значај и улога Одељења и његов допринос ослобађању земље од непријатеља најбоље се показао у добијеним наградама и одликовањима. Тако је у име Одељења његов начелник пуковник Стеван П. Бошковић током рата више пута одликован.

У свом саопштењу *Командовање српском војском у рату 1914. године* потпуковник др Слободан Ђукић осврнуо се на организацију и формацију српске војске и ратни план против Аустроугарске, те на, са њим повезане, планове мобилизације и концентрације српске војске. Командовање у српској војсци анализирано је на основу појединих наређења и одлука које су доносили Врховна команда и команданти армија у току Церске битке, битке на Дрини и Колубарске битке.

У саопштењу *Српски ратници заробљеници у Првом светском рату* мајор мр Далибор Денда истакао је да су српски ратници заробљеници делили судбину више од 8.000.000 људи који су се нашли у истом положају на обе стране фронта. Укупан број српских ратних заробљеника у Аустроугарској до јесење офанзиве на Србију 1915. године може се утврдити на око 45.000.

Српски ратни заробљеници били су и први ратни заробљеници Великог рата на страни Антанте. Реч је пре свега о српским грађанима, активним војним лицима и војним обвезницима који су се у тренутку објаве рата нашли на аустроугарској територији и тамо задржани. Био је то и случај са начелником штаба српске Врховне команде војводом Радомиром Путником, који је ослобођен и упућен у Србију на личну интервенцију аустројског цара Фрање Јосифа.

Три су главна периода скупљања српских ратних заробљеника у заробљеничке логоре. У први период спада период Церске битке и битке на Дрини 1914. године. Прва већа партија српских ратних заробљеника приспела је у Аустроугарску након српског преласка у Срем (Чеврнтија). У заробљеништву се тада нашло нешто мање од 8.000 српских официра, подофицира и војника. Већа од њих била је партија у позну јесен 1914. године, приликом друге аустројске офанзиве која је продрла у српску територију до Рудника, када у Монархију долази преко 20.000 српских ратних заробљеника. Укупан број српских ратних заробљеника у Аустроугарској до јесење офанзиве на Србију 1915. године може се утврдити на око 45.000. Свакако највећи број српских ратних заробљеника нашао се у Двојној монархији након заузећа Србије у зиму 1915/1916, када ће се осим Аустроугарске, српски ратни заробљеници наћи и у логорима Немачке и Бугарске. Од укупно око 220.000 српских ратних заробљеника, међу којима и 1.216 официра, највећи број, њих 154.631, налазио се у току Првог светског рата у заробљеничким логорима у Аустроугарској, њих 38.980 у Бугарској и 28.746 у Немачкој.

Највећи део српских ратних заробљеника био је у почетку смештен у логорима у угарском делу монархије у такозваним „етапним заробљеничким станицама“, пролазним логорима недалеко од линије фронта. То су биле најчешће ограђе-

не ледине чија је сврха била да буду прихватни центри за тек заробљене војнике. Такви су били Арад, Батајница, Бјељина, Брчко, Брод, Будимпешта, Дебрецин, Естергон, Футог, Грац, Грк, Инђија, Калоча, Кисег, Липа, Лугош, Велика Кањижа, Нађмеђер, Нежидер, Нова Градишка, Осијек, Печуј, Петроварадин, Петриња, Прибој, Рума, Шоморја, Шопрон, Сарајево, Сегедин, Сомбатхељ, Симин Хан, Темишвар, Тузла, Нови Сад, Вараждин, Вршац, Загреб, Злетовић и Сомбор.

Српски ратни заробљеници су крајем 1914. и почетком 1915. били премештени у аустројски део монархије у логоре у Маутхаузену, Книтенфелду (Штајерска), Клеинминхену (Горња Аустрија) и Болдогашоњу (Бургенланд), где су били изложени епидемији тифуса која је однела око 16.000 живота. Након 1915/1916. главни логори за српске ратне заробљенике постају Барунау и Хајнрихскрин у Чешкој и Ашах у Аустрији.

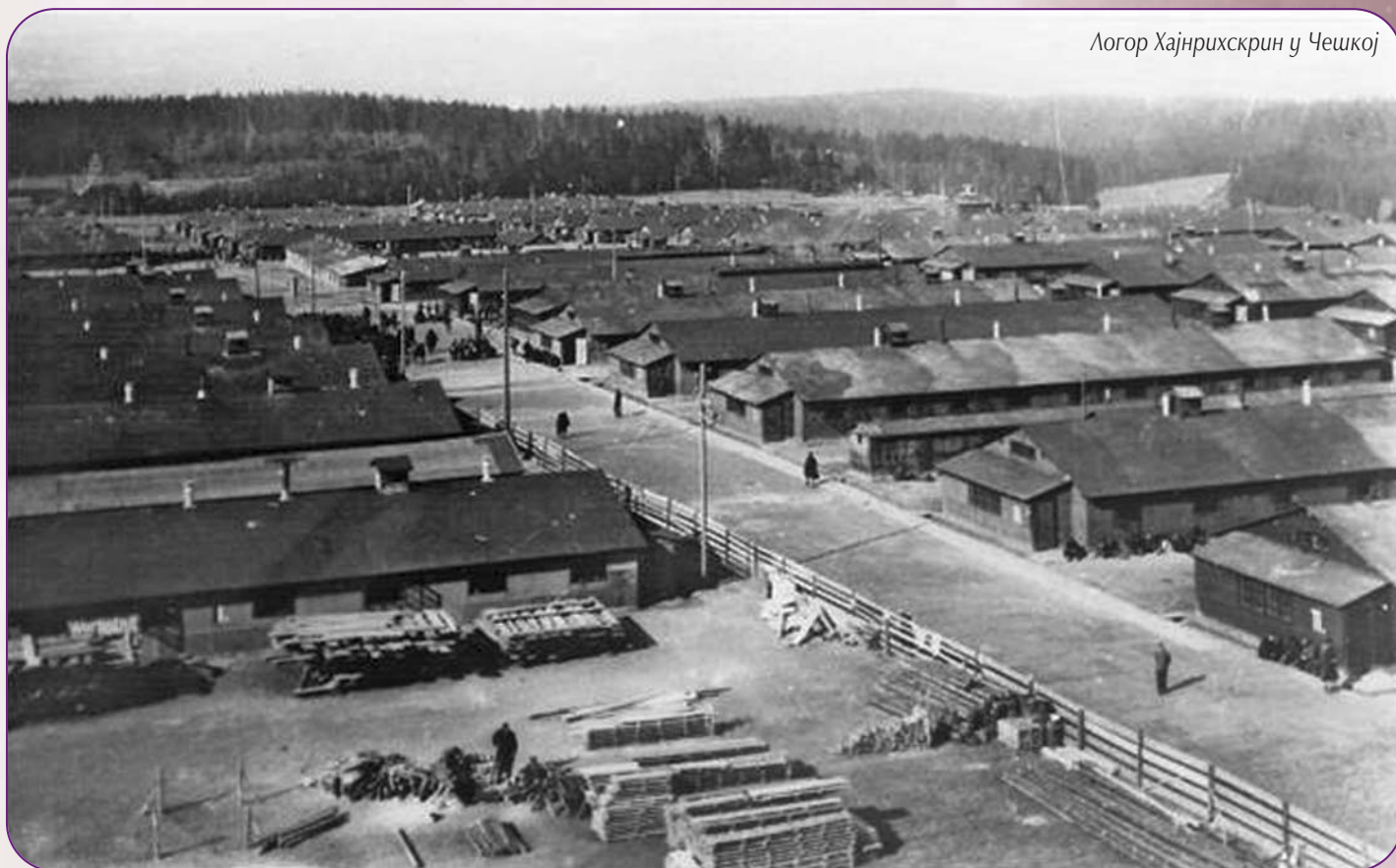
У Немачкој су српски ратни заробљеници били размештени у 47 логора. Највећи број био је смештен у логорима Старгард у Померанији, Ламсдорф, Нојхамер на Квајсу, Пархим, Хамелн, Золтау, Пуххајм, Кенигсбрик и Улм, док су једина четворица српских официра која су се налазила у заробљеништву у Немачкој били смештени у официрском логору у Триру.

У Бугарској су српски ратни заробљеници и интернирци у току 1915–1916 држани у 18 логора. То су били Софија, Сливен, Пловдив, Михаиловград, Стара Загора, Горно Паничарево, Велико Трново, Орхание, Казанлук, Хасково, Брезник, Радомир, Ђустендил, Дупница, Горња Џумаја, Кадин Мост, Плевен, Сомовит и Свиштов. Од 1917. они се распоређују и по новоуспостављеним логорима у местима Лом, Шумен, Варна, Бургас, Русе, Габрово, те на рад у рудницама Перник, Бобов Дол и Пакленица. Највећи од наведених логора био је онај у Сливену са више од 19.000 заробљеника. Иза њега су долазили Софија и Фердинанд са по 7.000 заробљеника, док је у Ста-

Логор Кенигсбрик

Логор Хајнрихскрин у Чешкој

рој Загори, Орханију и Горно Паничареву било смештено најмање по 3.000 људи. Срби су чинили готово половину ратних заробљеника у Бугарској.

Када је реч о броју страдалих, према подацима Министарства вере Краљевине СХС у Бугарској су пописана 5.952 српска гроба, на више од 38 локација, што даје цифру од 12,7 одсто умрлих од укупног броја заробљеника. На територијама које су до рата припадале Аустроугарској пописано је укупно 43.506 гробова на више од 550 локација што даје цифру од око 28 одсто умрлих. Број сахрањених у Немачкој износио је 1.980 на 265 локација или око 7 одсто умрлих. Од коначне цифре од 72.553 људи, које је југословенска влада пријавила Међународном бироу рада као умрле у заробљеничким и интернирским логорима, према истраживањима совјетског демографа Бориса Урланиса на српске ратне заробљенике отпада око 60.000, док осталих преко 12.000 чине интернирци. Највећи број од око 160.000 преживелих српских ратних заробљеника вратио се у домовину у току 1919. године.

Милић Милићевић је у саопштењу *Сџарешински кагар војске Србије у бици на Чеврнџији (Легетиу)* 1914. указао на неуспешан прелаз Тимочке дивизије 1. позива преко Саве у коме је већи део трупа у потпуности уништен. Историографија је већ утврдила да је тај прелаз преко Саве био изнуђен потез коме се Врховна команда у почетку противила. Но, притисак са Запада, још више из Петрограда да се једном офанзивном акцијом спречи или бар успори слање Аустроугарских трупа у Галицију, на крају је уродио плодом. Врховна команда је 1. септембра коначно одговорила позитивно, бојећи се „да се нашој влади не би пребацило, да је нелојалан савезник и

да нас Савезници не напусте и оставе својој судбини“. Показало се да је Тимочка дивизија била је неопремљена за ову врсту задатка.

Кривица за неуспех свађена је на команданта Тимочке дивизије генерала Кондића. Два дана после неуспеле акције, заједно са начелником штаба Петром Мирковићем био је смењен и убрзо изведен пред суд. Том приликом био је осуђен на годину дана, мада је већ следеће године, по свом захтеву био послат у пензију. Рехабилитован је накнадно, тек после рата у марту 1928, након шестогодишњег суђења. У суштини, после пораза морао се наћи кривац, а пошто је Кондић прихватио сву одговорност, претпостављени војвода Степа Степановић остао је аболиран. Да је било тако, доказивала је и одбрана у поновљеном процесу, наводећи да је Кондић заиста сам признао да је био у потпуности крив.

Колики су били укупни губици Тимочке дивизије тешко је прецизно рећи. Сматра се да се преко 80 одсто оних који су прешли реку, није вратило на десну обалу. За само десет сати битке код Чеврнтије, прилично су окрњене ловорике стечене на Церу, а ова битка као и претходна добијена, доказала је обема странама да рат, без обзира на његов исход, свакако неће кратко трајати.

Данило Шаренац је у саопштењу Војно судство и српски официри на Солунском фронту указао да је српска историографија у својим истраживањима била фокусирана на политичку историју и истраживање војних операција. Једно од заповестављених питања је истраживање морала српских трупа. Управо истраживање српске судске војне документације даје могућност за одговоре на нека од тих питања. Зато би истра-

живање те грађе дало одговоре и указало на специфично понашање српских официра, због чега га аутор сматра приоритетним.

Друштво

Божица Младеновић је у саопштењу *Привредне брилике у Војном генералном гувернману Србије 1916–1918. године* указала на делатност ове окупационе управе на подручју Србије.

Привредно или Девето одељење Војногенералног гувернмана регулисало је привредни живот на окупираном подручју и усклађивало га са потребама Аустроугарске. У ратним условима уведен је нов начин привредног пословања. Прихваћена је немачка доктрина по којој је дужност окупираних подручја да снабдевају окупациону војску и цивилно становништво, а да вишак производа испоручују за потребе јединица на фронту. Окупирано подручје требало је детаљно претрести да би се откриле све залихе намирница и сировина за даљу употребу у позадини ратне силе. Привредне објекте, фабрике и радионице требало је преуслерити за задовољење ратних потреба.

Предузимањем разних мера војна власт тежила је да искористи привредна богатства Србије. Привреда је била у потпуности под војном управом. Осим тога, у прве две године окупације успостављена је организација привреде на новим основама, у складу са немачком доктрином о експлоатацији окупираних подручја. Оснивањем разних привредних институција, до тада непознатих у српској привреди, изграђен је специфичан привредни систем, који је омогућавао економско искоришћавање Србије. Велику улогу у томе имао је Научни комитет за ратну привреду, основан при Ратном министарству у Бечу 1916. године.

Барбара Ахамер у саопштењу *Пропаганда у Првом светском рату* истиче да пропаганда, као начин којим се може утицати на понашање људи, користи физичке и психоаналитичке технике. У периоду између 1914. и 1917. пропаганда је први пут коришћена као техника модерног ратовања. Представљала је једно од моћних оружја помоћу којег су добијане битке изван бојног поља. Карикатуре и цртежи показали су се као најбољи начин за ширење пропаганде.

Ради унапређења борбеног морала објављивана су специјална издања појединих часописа посебно за војнике у рововима.

У саопштењу *Са родољубљем српских жена имаће свети још да рачуна – патриотизам Српкиња и њихове променљивости родних улога током Великог рата*, Ана Столић указала је да тема из женске или родне историје и те како има своју и политичку, соци-

јалну, културну, па чак и војну димензију.

У почетку рата стваралаштво неких српских књижевница (Исидора Секулић, Даница Марковић) било је испуњено индивидуализмом, порицањем рата због његове суштински нечовечне димензије и самим тим одбацивањем званичне репрезентативне ратне културе. Међутим, с временом је

ипак дошло до промене и до вољног стављања сопственог стваралаштва у службу рата (пример песникиње Данице Марковић која је била сведок и учесник Топличког устанака 1917).

Скицирајући ову тему Ана Столић истакла је колико оквир за патриотизам и хероизам у ратним околностима има своју родно дефинисану димензију. То потврђују чињенице да је рат ојачао родне поделе у друштвеним одговорностима и политичким, економским и грађанским правима. Жене су постале објекат твораца политике и напора јавних личности да ојачају те норме понашања и идентитета. На другој страни, невидљивост доприноса жена у јавном дискурсу после рата довела је до замрзавања поделе и међу самим женским групама (нпр. грађанки и социјалисткиња). У том светлу и жене које су учествовале у борбама (Милунка Савић), због неуспешне улоге и некомпатибилности између прописане женске улоге и показаног хероизма резервисаног за мушкарце, бивају заборављене, односно врло брзо животним околностима угуране у некакву женственост, а у ствари обележене представом о њима као о ђудљивим особама које треба оставити на маргини.

Биљана Вучетић у саопштењу *Америчко јавно мњење о Србији током Првог светског рата* указује на то да су Американци били заинтересовани за догађаје који су водили избијању рата у Европи 1914. године. Са великом пажњом су праћене ратне операције и односи између зараћених страна. Странице дневних новина биле су испуњене информацијама о српским ратним успесима. Неке информације јавност је добијала преко америчких дипломата, а непотпуне информације стизале су и из стручних и научних кругова. Дobar пример представља чланак објављен у часопису „Национална географија“ посвећен Краљевини Србији коју је аутор посетио у предвечерје рата. Србија је најчешће представљана као мала херојска земља, у којој живе сељаци који су постали изванредни војници. Хуманитарна катастрофа у Србији често је поређена са ситуацијом у Белгији. Амерички Комитет за јавно информисање, који је имао блиску сарадњу са југословенским посланством, имао је задатак да за становништво и војнике држава Антанте осмишљава охрабрујуће поруке.

Генерал Стиван Сарковић

Драгутаин Димитријевић Ајис

Тецуја Сахара у саопштењу *Македонски корени Црне руке* и сарајевски атентат указује на сукобе српских четника и припадника ВМРО у Македонији. Сматра да је организација „Црна рука“ приликом свог формирања усвојила начела ВМРО-а, која су подразумевала извршавање борбених задатака на малом простору уз употребу метода који се могу назвати терористичким. „Црна рука“ се посветила борбама у Македонији, а од 1908. остварени су и блиски контакти са организацијом „Млада Босна“. У саопштењу се указује да је атентат у Сарајеву могао да доведе до трећег балканског рата, али је у том тренутку изазвао Први светски рат. Сматра да је македонски фактор имао значајну улогу у радикализацији чланова „Младе Босне“.

Национално питање

Проблемима међуетничких конфликта у Српском добровољачком корпусу у Русији, формираном 1916. године, бавио се др Јарослав Вишњаков у реферату *Српско-хрватски односи у Српском добровољачком корпусу у Русији 1916. године*. На бази мало познатих докумената из Руског државног војноисторијског архива, аутор истиче да је „темпирана бомба“ српско-хрватских односа експлодирала већ на самом почетку рада на стварању заједничке државе, када је требало сабити редове и повести заједничку борбу за уједињење. У раду се истичу насилне методе врбовања добровољаца несрба као и хрватски партикуларизам унутар добровољачког покрета, њихова жеља да се организују посебне југословенске јединице које неће имати никакве везе са српском владом и томе слично. Аутор наводи и примере убистава или покушаја убистава српских официра у корпусу. На крају Ј. Вишњаков закључује да су односи између Срба, Хрвата и Словенаца у Српском добровољачком корпусу као Југославији у малом показали да је будућа југословенска држава и заједничка војска састављена од више нација била заснована на веома трошним темељима. Звездан Марковић је имао саопштење *Словенци у аустроугарској војсци у Првом светском рату*. Он указује на повећање броја Словенаца у аустроугарској војсци у периоду од 1911. године, када их је у пешадији било 2,3 одсто, до 1916, када је тај проценат износио 3. Словенци су се борили у оквиру Трећег армијског корпуса, у чијем је саставу 1914. године било 30.000 Словенаца. Они су чинили већину у домобранским пуковима чије је седиште било у Љубљани, Цељу, Марибору и Трсту. У мају 1918. Словенаца је у већем или мањем броју било у 50 пукова.

Блаж Торкар је приложио саопштење *Сочки фронт и словеначка шери-*

џорија у Шоку Првог светског рата. У периоду од маја 1915. до октобра 1917. било је дванаест офанзива на Сочком фронту. Током тог периода цивили из позадине фронта са аустроугарске стране били су евакуисани и расељени у унутрашњост монархије. Торкар у свом саопштењу указује на положај Словенаца у аустроугарској војсци током борби на реци Сочи и на положај Словенаца у позадини фронта.

У саопштењу под називом *Добри стари Срби*. Генерал Саркотић, јужнословенско питање и српски народ у Првом светском рату немачки историчар Марк Стефан Петерс осветлио је идеје генерала Стјепана Саркотића, команданта хрватског домобранства и земаљског поглавара Босне и Херцеговине након смене Оскара Поћорекa, о будућем преуређењу Аустроугарске у светлу присаједињења српских територија.

Саркотић је био хрватски националиста, непомирљиви противник српског народа и југословенске идеје. Залагао се за уједињење Хрватске и Далмације у једну јединствену територијалну целину и за опстанак Монархије уз њено преуређење. Истицао је да уједињење Срба и Хрвата у једну самосталну државу није могуће јер их раздваја припадност различитим цивилизацијском наслеђу. Он је 1917. цару Карлу I Хабзбуршком предложио да Босна и Херцеговина уђе у састав Хрватске која би остала у саставу Угарске. У мају 1918. Саркотић је даље развио своје идеје у светлу субдуализма, предлажући да се Аустроугарска прекомпонује тако да њене основне јединице буду аустријско-хрватска јединица (укључујући у то и Босну и Херцеговину) и мађарско-српска јединица (укључујући у то и анектиране делове Краљевине Србије). Са пропашћу Аустроугарске у новембру 1918. године све Саркотићеве идеје о преуређењу монархије постале су ирелевантне.

Милан Гулић је у саопштењу *Србање у Далмацији прег Велики рат* изнео погледе о ситуацији у тада аустроугарској

Зуавски добровољачки џук

Официри Прве српске добровољачке дивизије са Николом Пашићем у Одеси, маја 1916.

покрајини. Указао је на верску припадност становништва, у коме преовлађује оно јужнословенског порекла. Управо је одјек балканских ратова на овим просторима изазвао страх и уплашио Монархију.

Све указује на веома нестабилне политичке и економске прилике у Далмацији. Сарајевски атентат је громогласно одјекнуо у Далмацији и изазвао мржњу против Срба као колективитета јер је атентатор припадао том народу. Дошло је до паљења српских застава и уништавања српских домова. Аустроугарска објава рата Србији гурнула је Далмацију, а поготово Србе, у неслободу, репресију и тешко стање неизвесности. Одлуком генерала Поћорекa уведeн је преки суд за Далмацију. Следила су масовна хапшења, поготово на дан проглашења мобилизације 26. јула 1914. године. Хапшења су извођена синхронизовано и спроведена су противу елите далматинске интелигенције (Јосип Смодлака, Иво Тартаља, Привислав Гризогоно, Мелко Чингрија, Будислав Анђелиновић, Нико Бартуловић, Иво Војиновић и многи други).

Након објаве рата угашено је више листова и забрањен је рад српских националних друштава. Распуштена су и хрватска друштва јер су пропагирала југословенску оријентацију. Део становништва Далмације провокативно је прослављао вести о победама аустроугарске војске, користећи немире за скидање и уништавање ћириличних натписа са радњи чији су власници били Срби. Највећи део војно и радно способног становништва послат је на фронтове широм Европе где је гинуо за интересе Хабзбурга. Њихов изостанак утицао је на опадање пољопривредне производње од које је највећим делом Далмација и зависила. Све то проузроковало је недостатак животних намирница и глад. Улазак Италије у рат на стра-

ни Антанте блокирао је обалу чиме је отежано снабдевање Далмације храном, што је још више погоршало ситуацију.

Сећања

У раду *Први светски рат у мемоарима др Милана Пецића и др Милутина Велимировића* – приказ две необјављене биографије Софија Божић даје компаративну анализу мемоара двојице еминентних српских лекара који су као чланови војног санитета учествовали у операцијама које је водила српска војска против аустроугарских трупа и у повлачењу преко Албаније. Пецић и Велимировић оставили су интересантна сведочанства о догађајима у Србији у вртлогу рата. Они доприносе изоштравању слике Великог рата на балканском фронту, одговарајући на нека важна питања из времена великих ратних напора и патњи српског народа. Таква питања су она о патриотизму и спремности за рат, о раду војног санитета, злочинима против Срба, односима Срба према савезницима и савезника према Србима итд. Ова изворна сведочења двојице људи који су оставили дубоке трагове у историји српске медицине сведоче о узалудности напора свих политички мотивисаних ревизиониста у историографији чији је циљ да оцрне и потцене улогу српског народа и војске у Великом рату.

Сећања Милоша Московљевића на почетак ангажовања српске војске на Солунском фронту тема су рада Момчила Исића под насловом Милош Московљевић о првим операцијама српске војске на Солунском фронту. Милош Московљевић, наш чувени филолог, професор Универзитета и политичар у Првом светском рату, учествовао је као резервни официр у саставу Дринске дивизије. У свом дневнику у коме је описао сопствени ратни пут од мобилизације 1914. оставио

је и белешке о учешћу у првим борбама на Солунском фронту до заузимања Кајмакчалане, које су и тема овог излагања. На тај начин представљен је још један мање познат наративни историјски извор мемоарског типа који додатно осветљава догађаје из српске војне историје са посебним акцентом на 1916. годину.

Методом интервјуа које је Милан Мицић обавио са 219 потомака ратних добровољаца из периода Првог светског рата, чији су очеви са подручја Лике, Баније, Кордуна, Босне и Херцеговине и Црне Горе након Великог рата колонизовани у Банат, реконструисана су породична сећања тих људи на учешће њихових предака у Првом светском рату. У раду под насловом Историјско памћење потомака српских добровољаца на догађаје Првог светског рата аутор наводи да се то памћење односи на њихов живот по повратку из рата, боравак неких од њих у САД, придруживање српској војсци, борбе на Солунском фронту, борбе које су водили у саставу аустроугарске војске до предаје руској или српској страни, период заробљеништва у Русији, пријављивање у добровољце у Русији, борбе на фронту у Добруци 1916. године, повлачење преко Албаније у редовима српске војске, боравак на Крфу и њихове утиске о ратним дешавањима, пределима и народима са којима су долазили у додир у току динамичних ратних догађаја у којима су учествовали.

Историјско памћење потомака српских ратних добровољаца нису хомогена, већ се састоје од многобројних фрагмената и појединачних доживљаја. Као таква она представљају живу допуну слици Великог рата у српском народном памћењу.

Ненад Л. Лајбеншпергер у саопштењу Споменик и костурница на Гучеву – део историјата подсећа на то да је споменик на Гучеву посвећен српским војницима погинулим у борбама на планини Гучево током битке на Дрини 1914. године. Први споменик на Гучеву у облику пирамиде, 18 метара висок, почели су да подижу Аустријанци током 1917. године. Споменик није у потпуности завршен до краја рата. Нови ра-

дови започети су 1927. са намером да се на истом споменику дода неколико скулптура са српским елементима. Истовремено започете су и ексхумације посмртних остатака ратника и њихово преношење у костурницу испред споменика. Радови на споменику завршени су 1929, а споменик је свечано откривен на Преображење следеће године. Данас се у костурници налазе посмртни остаци преко 3.500 бораца.

Два значајна међународна питања која су била актуелна након Првог светског рата обрађена су у последњем панелу Након рата.

Милован Пизари у саопштењу Рад Међусавезничке комисије за испитивање бугарских злочина у Србији у Првом светском рату износи драматичне податке о страдању српских цивила у окупираној Србији.

Због озбиљности злочина које су починиле бугарске власти на окупираним подручјима, на крају рата српска влада тражила је да се испитају околности и размере почињених злочина. У октобру 1918. Никола Пашић наредио је формирање комисија на локалном нивоу које би се бавиле испитивањем злочина и у које би били укључени страни стручњаци и представници Црвеног крста. На предлог министра војног генерала Рашића, током октобра формиран је и посебан биро у оквиру Министарства иностраних послова који је координирао рад свих комисија на терену. Коначно, Међусавезничка комисија за испитивање бугарских злочина у Србији у Првом светском рату започела је, половином новембра 1918. године, свој рад у Скопљу. Председник комисије био је Љубомир Јовановић, а чланови правник Слободан Јовановић и опуномоћени министар Гавриловић, француски јавни тужилац из Лиона Бонасје и енглески пуковник Мејн. Комисија је прикупила врло значајан материјал који је послат на Париску мировну конференцију. Захваљујући раду Арчибалда Рајса који је био на челу Комисије за ратну одговорност, сачињен је списак ратних злочинаца на коме су била имена 1.662 Бугара.

Арпад Хорњак имао је саопштење Напори мађарске

Владе за успостављање независности и очување интегритета Мађарске последњих месеци 1918. године. Након пробоја Солунског фронта било је јасно да се приближава крај рата и да ће се Мађарска суочити са територијалним губицима. Мађарски владајући кругови настојали су да одрже макар оне територије које су биле у оквиру историјског мађарског краљевства и с тим циљем су највише наде полагали у разумевање и помоћ Француске. Убрзо је постало јасно да помоћ Француске неће добити и мађарски владајући кругови почели су децембра 1918. преговоре са италијанском владом. ■

Споменик у Гучеву

О српској војсци у Првом светском рату

ПЕШАДИЈА ОДБРАНИЛА ОТАЏБИНУ

Непосредно пред Први светски рат мишљење европске и светске јавности, како масовне, тако и стручне, о српској војсци почело је из основа да се мења. Уместо негдашњег, веома негативног става о организацији чији су представници почетком 20. века у престоници убили владара и тако окончали апсолутистичку власт једне од две српске краљевске династије, полако су се пробијали позитивни погледи на силу која је Србију ослободила од вековног отоманског заточеништва. Победи извојеване у балканским ратовима над неупоредиво моћнијом турском војском избацила је српску војску у први план интересовања европских великих сила. Занимало их је све, од броја људи и нивоа њихове обучености, до квалитета опреме и наоружања. Природно, највише их је интересовао старешински кадар и искуства стечена у тек окончаним ратовима. А он је био веома разнолик.

У Српској војсци постојало је, према начину ступања у официрску службу, више типова официра. Били су ту официри промовисани у трупи, официри пристигли из подофицирске школе, официри који су завршили нижи курс

српске Војне академије, а затим, неки од њих били војни питомци у иностранству, официри који су завршили виши курс Војне академије, а затим, као војни питомци одлазили у иностранство, официри који су у српску војску прешли из

Српска пешадија

страних војски (аустроугарске, немачке, руске...) и, најзад, официри који су, после завршетка српских грађанских школа, ступили у стране војне школе, па након њиховог завршетка, добили официрски чин у српској војсци.

Образовање официра

Србија је, на бази кадровског система заснованог на позитивној селекцији, тада, пред епоху ратова, успела да изгради изузетно способан старешински кадар. Официри српске војске школовани су у Нижој и Вишој школи Војне академије, Пешадијској и Артиљеријској школи гађања, или у сличним школама у иностранству.

У Нижој школи Војне академије школовање је у почетку трајало три године, у време реформе краља Милана, због повећане потребе за нижим командним кадром, две године (30, 31. и 32. класа Ниже школе ВА), а пред ратове и четири године. Из ње су излазили млади официри оспособљени за ниже командне дужности у свим родовима. Они су се даље усавршавали по родовима у јединицама. Наиме, у зимском периоду, када није извођена настава с регрутима, у пешадијским, артиљеријским и инжењеријским јединицама образоване су tzv. Зимске официрске школе, које су имале за циљ да уздигну ниво стручног знања официра.

Виша школа Војне академије пружала је официрима више војно образовање и припремала их за више командне дужности. У њу су примани способнији млађи официри, по избору, после положеног пријемног испита. Школовање је трајало две године. Од огромног значаја за ратне успехе српске војске била је и чињеница да је у српској војсци развијана теорија претежно апликативним методима – решавањем задатака на карти и терену, ратним играма, вежбама и маневрима. За увођење апликативне методе био је заслужан потпуковник Новак Бранковић, који је од 1901. предавао тактику на Вишој школи ВА. Од укупно 426 српских официра који су до Великог рата завршили Вишу школу Војне академије, 275 (од 10. до 20. класе Више школе ВА) слушало је тактику код Новака Бранковића и његових наследника. Ови официри, најчешће на позицијама команданата батаљона и пукова (у чиновима од капетана до потпуковника), масовно користећи самоницијативу и саображавајући дејства на тактичком нивоу развоју ситуације на терену, према оценама страних посматрача, били су и кључни носиоци великих српских победа у балканским ратовима и првим годинама Првог светског рата.

Од свршених слушалаца Више школе Војне академије сваке године одабиран је изврстан број официра и упућиван у Главни генералштаб, на двогодишњу припрему за генералштабну струку. Ови официри припремани су за штабне службе и за највише положаје у војсци и представљали елиту српског официрског кора. Колико је систем селекције генералштабних официра био ригорозан можда најбоље сведочи чињеница да су двогодишњу припрему за генералштабну струку у периоду од 1880. до 1911. похађала 164 кандидата, од којих је завршни испит успело да положи само њих 55 или једна трећина.

Међутим, иако су генералштабни официри представљали праву елиту српске војске, војвода Путник умео је да зближи Генералштаб и трупу, одређујући правилно делокруг рада

Радомир Пушник

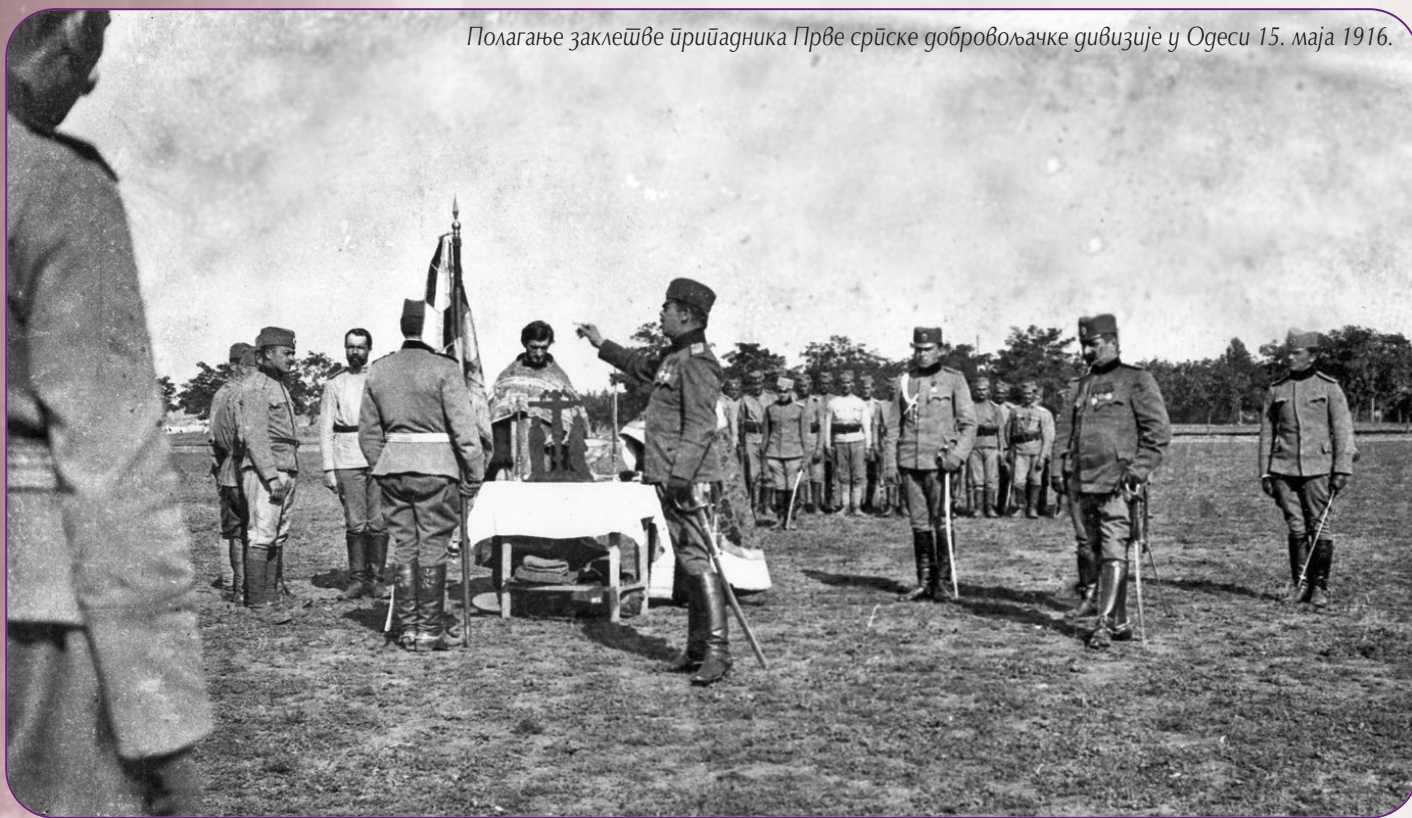
генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица. Због тога је, како закључује М. Раденковић, у балканским ратовима и у Првом светском рату у раду владала највећа хармонија између виших команданата и њихових начелника штабова, што је било од пресудног значаја за успешно вођење операција.

За стручна усавршавања официра постојале су Пешадијска школа гађања, са полигоном у селу Рипањ (јужно од Београда) и Артиљеријска школа гађања, са полигоном у селу Косанчић (северозападно од Лесковца). Ове школе одиграле су нарочито позитивну улогу у обучавању командног кадра и његовом оспособљавању за извођење наставе у руковању митраљезима и брзометним топовима, када су ова оруђа уведена у наоружање војске.

Поред тога, Главни генералштаб и команде дивизијских области организовале су сваке године вежбе без трупа, по карти или на терену с већим или мањим бројем официра, зависно од циља вежбе, које су употпуњавале овај и иначе обиман систем усавршавања старешинског кадра.

Мањи број официра регрутован је непосредно из трупе, од пробраних подофицира, који су полагали веома строг официрски испит. На тај избор обраћала се велика пажња, те су и ови официри били дорасли својим улогама и могли су да напредују до највиших чинова и положаја (нпр. генерал Илија Гојковић, пуковници Милован Плазина и Милутин Стефановић итд.). За унапређење у виши чин требало је испунити опште и посебне услове. Под општим су се подразумевали: чврстина војничког карактера, ваљаност у вршењу службе, општа и стручна спрема и добро владање. Посебни услови били су да се проведе одређени број година у сваком чину и да се положи испит за наредника, потпоручника (уколико се ради о

Полагање заклетве припадника Прве српске добровољачке дивизије у Одеси 15. маја 1916.

подофициру, док је за питомце Војне академије био завршио испит у академији), капетана и мајора.

Један број српских официра школован је и усавршаван у иностранству. Тако је од 1900. до 1912. у Француској било 13 питомаца на школовању и 70 официра на стажу од шест месеци до годину дана, Русији осам питомаца и 69 официра, Немачкој девет питомаца и 38 официра, Аустроугарској 60 питомаца и 32 официра, у другим државама 16 питомаца и 26 официра. Питомци су углавном школовани за потребе санитетске, војносудске, артиљеријско-техничке и инжењеријско техничке струке, док су официри стажирали у трупи или похађали ратне школе (ранг Више школе српске Војне академије) у иностранству.

Последица нове веће формације стајаће војске, уведене реформама краља Милана 1898–1901. године, која је довела до повећања официрског кора, била је та да, пред балканске ратове, Србија пропорционално има више официра у односу на мирнодопско бројно стање него Бугарска или Румунија. Ти официри требало је да буду на вишим командним положајима у ратним јединицама и заједно са резервним официрима чине њихову попуу приликом мобилизације. Треба поменути да је активни официрски кор српске војске био плански, законима и уредбама, усмераван и тако да својим друштвеним положајем, а не само образовањем, представља праву елиту. Тај положај утврђивали су женидбама са девојкама из претежно средњих и богатијих грађанских породица. У земљи у којој су сељаки чинили 85 одсто целокупне популације, официрске супруге потицале су готово 100 одсто из грађанског staleжа.

У току рата 1914–1918. године Србија је имала 3.697 активних официра: 43 генералштабна, 2.361 пешадијски, 268 коњичких, 689 артиљеријских, 126 инжењеријских, 11 артиљеријско-техничких, шест инжењеријско-техничких, 100 са-

нитетских, 27 војносудских и 66 жандармеријских официра. На врху официрског кора 1914. године налазиле су се три војводе и 12 активних генерала. До краја рата број генерала биће повећан на 15, а број војвода на четири, тако да ће укупан генералитет српске војске, укључујући и четири генерала у резерви, бројати 23 лица. Већина српских генерала завршила је војне школе у Србији (Артиљеријска школа, Нижа и Виша школа Војне академије), док је од оних који су се усавршавали у иностранству највећи број боравио у Русији. Ипак, српски генералитет представљао је у основи стедиште пруске војне мисли, будући да се војна организација у Србији развијала по немачко-пруском моделу.

Војска је поред војвода и генерала имала 141 пуковника, 221 потпуковника, 588 мајора, 698 капетана прве класе, 259 капетана друге класе, 788 поручника, 997 потпоручника и пет заставника. Од наведеног броја 1.697 официра завршило је српску Нижу школу Војне Академије, док су остали официрске еполете добили завршивши војне школе истог ранга у иностранству (углавном руска војна училишта и аустроугарске школе сличног ранга), те напредовали из трупе личним усавршавањем (подофицири) или исказаним јунаштвом у претходним ратовима.

Образована резерва

Значајну улогу у ратној формацији имали су резервни официри. Према Закону о устројству војске из 1883. резервни официри добијани су од ђака средњих и виших школа, с тим да је у средње школе уведена војна гимнастика са практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе, док су у вишим школама предавана најпотребнија војничка знања и науке као обавезна. Законским решењима из 1886. било је пред-

виђено да ђаци кад заврше нижу гимназију, односно реалку, окончају и сву регрутску обуку, а завршавајући вишу гимназију, вишу реалку, богословију или учитељску школу, заврше уједно и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника. Ваци у Великој школи према истом решењу из 1886. требало је да вежбају и проучавају теоријски све оно што је од знања потребно нижим официрима. Уз теоретска предавања у вишим школама ђаци су за време школских распуста сваке године служили у сталном кадру ради практичног вежбања. На тај начин и српска интелигенција била је прилично војнички изграђена, везана за војску и оспособљена да у ратним условима попуни нижа старешинска места. Резервни официри могли су напредовати до чина капетана прве класе, закључно.

Изменама закона из 1886. омогућено им је да редовно напредују и у осталим чиновима. За унапређење у чин потпоручника и капетана и они су морали да полагају испите по програму и на исти начин као у сталном кадру, а од 1886. по посебном, за њих прописаном програму, укључујући од тада и полагање за чин мајора. Ипак, да би неко постао резервни потпоручник било је потребно да је поред положеног испита „одслужио у сталном кадру потпун или скраћени рок, а осим тога да је ради производства у чин служио и две године по два месеца у резерви за време практичних упражњавања, те да је доброг владања, доликујућег занимања и ревностан у служби”.

Новим законским решењем, слично немачким једногодишњим добровољцима (Einjährig-Freiwillige), дата је могућност да ђаци из ниже и више гимназије служе скраћени рок уколико положи испит за резервног поднаредника, а они са Велике школе за резервног пешадијског потпоручника. Захваљујући оваквом начину регрутовања може се закључити да је, пре свега захваљујући резервним официрима, у састав српског официрског кора улазила готово комплетна интелектуална елита Краљевине Србије мушког пола. У састав резерве улазили су и пензионисани официри српске војске и некадашњи активни официри који су из разних разлога напустили војну службу.

У периоду од 1914. до 1918. у српској војсци укупно 6.725 људи носило је чин резервних официра. Од тог броја била су четири генерала, 46 пуковника, 31 потпуковник, 250 мајора, 867 капетана прве класе, 1.086 капетана друге класе, 1.236 поручника и 3.205 потпоручника. Ако изузмемо генерале, резервни официрски кор састојао се од укупно три генералштабна, 5.292 пешадијска, 350 коњичких, 486 артиљеријских, 251 инжењеријског, шест артиљеријско-техничких, 274 санитарска, 54 судска и пет жандармеријских резервних официра. Један део српских резервних официра чинили су и добровољци, ратни заробљеници из аустроугарске војске, српске, хрватске и словеначке националности, те Чеси, Словаци и други припадници словенских народа.

Захваљујући пре свега искуству стеченом за време балканских ратова, српски резервни официри израсли су у одличан командни кадар нижих тактичких јединица (водова и чета) са којима се по стручности и искуству нису могле мерити њихове колеге из аустроугарске војске. Српски официрски кор у Великом рату обухватао је, укључујући активне и резервне официре, преко 10.000 људи. По доласку на Солунски

фронт у војсци је остао свега 3.921 официр (од тога 3.410 на лицу), тако да је број погинулих, заробљених и несталих међу активним и резервним официрима био прилично висок. Кор се даље попуњавао пријемом добровољаца, бивших активних и резервних официра аустроугарске војске, ратних заробљеника у Русији и делом руских официра који су се борили на Солунском фронту, а након револуције у Русији одлучили да се придруже српској војсци.

Подофицирски кор

Подофицири су се у српској војсци добијали из двогодишњих подофицирских школа родова или из трупе, од каплара који су остајали на поновном року службе. Они су се по чиновима делили на поднареднике, нареднике и нареднике-воднике. Школовани су у подофицирским родовским школама: пешадијској у Београду (од 1889), артиљеријској у Крагујевцу (од 1890), коњичкој у Београду (од 1899) и инжењеријској у Нишу (од 1896), или су одабирани од ислуженика у кадровском року који су упућивани на одговарајуће курсеве. За подофицирске школе није било пријемних испита, али су кандидати морали да имају завршена два разреда гимназије или ре-

Најмађи поднаредник у српској војсци, дечак Момчило Гаврић

Мишраљеско одељење

алке, мада су се у недостатку довољног броја таквих примали и они који су са врло добрим успехом завршили четири разреда основне школе. Кандидати нису могли бити млађи од 17 нити старији од 20 година и морали су да добију сагласност од родитеља за упис у школу. Сем тога, примани су и кандидати из сталног кадра са најмање годину дана службе, под условом да имају најмање четири разреда основне школе и препоруку претпостављених старешина. Школовање је трајало две године. Број предмета у подофицирским школама био је упола мањи него на Војној академији, а начини обуке и васпитања били су више практични него теоретски. Принцип рада и оцењивања био је веома строг, пошто је циљ био да питомац изнесе што више потребних знања и добије што бољу основу за даљи рад, па је подразумевао и елиминацију питомаца који нису показивали добре резултате у учењу и владању. Тако је на пример од 2.383 питомаца Пешадијске подофицирске школе, које су из ње изашли закључно са 1909. годином, са успехом завршило њих 1.524 или свега 64%. Питомац је из школе излазио у чину поднаредника, а захваљујући таквом начину рада велика већина питомаца подофицирских школа полагала је из првог пута и испит за наредника. После завршене подофицирске школе њен питомац био је у обавези да проведе у служби најмање четири године. Након положеног испита за наредника унапређење је, међутим, долазило тек после три или четири године рада у трупи.

И одабрани ислуженици у чину каплара упућивани су на курсеве за подофицире у оквиру пуковских школа, који су

трајали непуних пет месеци. У пуковским подофицирским школама учили су се безмало сви предмети предвиђени наставним планом за редовне подофицирске школе. У сваком пуку годишње је ове школе завршавало пет до шест кандидата, а курсеви су провођени од новембра до априла. Након тога кандидати су морали да полажу прописани испит за чин поднаредника. Као поднаредници, подофицири су били главни помоћници у извођењу обуке командирима водова. Подофицири су се даље усавршавали у трупи, у Зимским трупним школама, сличним онима за официре, које су радиле у оном периоду када није извођена настава са регрутима. Захваљујући тако обимном начину припреме, према речима предатног аустроугарског војног изасланика у Србији генералштабног мајора Ота Гелинека, активни подофицири српске војске разликовали су се мање од официра него од војника према степену образовања, понашању и одевању. Подофицири су често обављали и официрске дужности командира вода. О њиховој бројности у српској војсци имамо само делимичне податке.

Однос активних подофицира према активним официрима износио је отприлике 2,5:1. Тако је 1900. године у српској војсци било 4.080 активних подофицира на 1.144 активна официра, док је 1902. њих 525 носило највиши подофицирски чин наредника. Од 525 наредника била су 352 пешадијска, од којих 18 значара, 89 артиљеријских наредника, 50 коњичких, од чега шест наредника-значара, 23 инжињеријска, седам болничких, три пекарска и један месарски наредник, што је

одговарало проценту заступљености родова и струка у српској војсци.

Годишње је из подофицирских школа или са курсева излазило у просеку око 300 поднаредника. Један део подофицира прелазио је након успешно положеног испита за чин потпоручника и у официрски кор. Тако је само из Пешадијске подофицирске школе, од 1.524 свршена питомца до 1909. године, њих 153 стекло официрске еполете. Међу њима су били и генерал Илија Гојковић, пуковници Милован Плазина, Милутин Стефановић и други. Један већи део подофицира био је унапређен у официрске чинове због исказаног јунаштва у ратовима 1912/1913. године, тако да се, на основу изнетог, може претпоставити да је пред Први светски рат српска војска располагала са око 6.000 активних подофицира. Поред активних, подофицирски кор чинили су и резервни подофицири. Према Закону о устројству војске из 1883. резервни подофицири добијани су од ђака средњих школа, с тим да је у средње школе уведена војна гимнастика са практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе.

Законским решењима из 1886. било је предвиђено да ђаци када сврше нижу гимназију, односно реалку, сврше и сву регрутску обуку, а када сврше вишу гимназију, вишу реалку, богословију и учитељску школу сврше уједно и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника. Тим законским решењем дата је могућност да ђаци из ниже и више гимназије служе скраћени рок уколико положе испит за резервног поднаредника. Ови резервни подофицири били су по нивоу образовања и опште културе на вишем нивоу од сво-

јих колега у активној служби и заједно са резервним официрима чинили елиту српског друштва.

Свакако најчувенији српски резервни подофицири из времена Првог светског рата били су они из ђачког батаљона „1300 каплара“, Скопске подофицирске школе, који је био састављен од четири чете српске школске омладине различитих класа. Они су у Скопљу завршили двомесечну обуку, а затим 18. новембра 1914. били упућени у састав Прве српске армије да би подигли морал трупа у јеку Колубарске битке. Сви су тада унапређени у чин поднаредника. Однос између активних и резервних подофицира у српској војсци износио је отприлике 1:2, тако да се може закључити да је у Први светски рат Краљевина Србија ушла са подофицирским кором који је бројао око 18.000 активних и резервних подофицира.

Организација и опремљеност 1914–1918.

Српска војска ушла је у Први светски рат а да није успела да искористи војне могућности нових области стечених балканским ратовима (Ибарска, Косовска, Брегалничка, Вардарска и Битољска дивизијска област). Делила се и даље на први, други и трећи позив и трупе последње одбране. Оперативна војска коју су сачињавали први и други позив била је састављена из 11 пешадијских дивизија (од чега шест првог и пет другог позива), једне коњичке дивизије, брдског артиљеријског пука и хаубичке артиљерије. У састав дивизије I позива улазила су четири пешадијска пука (16 батаљона), један

пољски артиљеријски пук (шест до девет батерија – укупно 24 до 36 топова) и један коњички пук (три ескадрона). У њеном саставу били су још пионирски полубатаљон, телеграфско одељење и позадинске јединице и установе. Формацијска бројна стања пешадијских пукова I позива износила су од 4.421 до 4.453 човека, 1.398 у брзометним артиљеријским пуковима, 540 у коњичким пуковима, 585 у допунским батаљонима, а у осталим деловима око 3.000 људи. Формацијско бројно стање дивизија I позива пуног састава износило је 25.313 људи, 20.500 пушака и карабина, 20 митраљеза, 36 топова 75 mm, 5.110 коња, 1.538 волова и 1.645 кола. Дивизије II позива биле су састава три пешадијска пука (12 батаљона), један пољски артиљеријски дивизион (три до шест батерија – укупно од 12 до 24 топа) и један коњички дивизион (два ескадрона). Укупно бројно стање дивизије II позива износило је око 15.000 људи. Коњичка дивизија састојала се од две коњичке бригаде од по два пука (укупно 16 ескадрона у дивизији) и дивизиона коњичке артиљерије (две батерије са укупно осам топова). Брдски артиљеријски пук имао је девет брдских батерија (36 оруђа), док се хаубичка артиљерија састојала од 15 хаубичких батерија калибра од 120 и 150 mm и једне мерзерске батерије калибра 150 mm.

Оперативна војска била је формирана у три армије, Ужичку војску и потребан број одреда. На почетку рата, у саставу Прве армије налазили су се Браничевски одред (Дунавска дивизија II позива, 3. арт. дивизион и 2. пеш. пук III позива), Дунавска I позива, Тимочка I и Тимочка II позива и Моравска дивизија II позива. У саставу Друге армије биле су Моравска дивизија I позива, Комбинована дивизија I позива и Шумадијска дивизија I позива. Трећу армију чиниле су Дринска дивизија I позива и Дринска дивизија II позива, а Ужичку војску Шумадијска дивизија II позива, Ужичка бригада и Лимски одред. Поред тога, формирана су и четири четничка одреда (Златарски – под командом мајора Косте Тодоровића, Јадарски – под командом мајора Војина Поповића, Руднички – под командом мајора Војислава Танкосића и Горњачки – под командом мајора Велимира Вемића) за потребе извиђачко-диверзантских акција. Укупан број бораца првог и другог позива износио је 336.063, трећег позива 52.392, последње одбране 6.220 и 27.756 људи у војним станицама, санитарским и

провијантским возовима, тако да је до септембра 1914. укупно мобилисано 423.441 лице, међу којима 870 виших и 3.869 нижих активних и резервних официра и 1.485 административних чиновника и обвезника чиновничког реда. Сви ови људи нису били и директно ангажовани у борбеним дејствима.

У свим гранама материјалне спреме осећала се оскудица, нарочито у одећи и логорској спреми: ни први позив није био потпуно војнички одевен, други позив само делимично (шињел и шајкача), а трећи није имао ништа од војничког одећа и обуће. Није било довољно ни мостовог материјала за прелаз преко Саве и Дунава. Војска је располагала и са 57.718 коња, 42.611 волова и 23.558 кола, као и око 60 војних и реквирираних теретних и путничких аутомобила. У српској комори главну улогу играла су сеоска кола са воловском вучом. Пешадијско наоружање било је врло разнолико и чиниле су га српске и заробљене турске брзометне пушке и карабини система „Маузер“ калибра 7 mm, заробљене бугарске пушке система „Манлихер“, старе преправљене пушке система „Маузер-Кока“ М.80, те стара руска пушка „берданка“ са црним барутом (за III позив и Последњу одбрану). Све ове пушке биле су већ доста истрошене у балканским ратовима. У току 1914. из Русије је набављено још 144.000 брзометних пушака „мосин-наган“ М.91 калибра 7.62 mm.

До непријатељске офанзиве у јесен 1915. године српска оперативна војска располагала је са 203.326 брзометних пушака у јединицама првог и другог позива. Митраљези, којих је било укупно 246 (по два вода од по два оруђа на пук), били су система „Максим“ М.1909. калибра 7 mm. Од модерних артиљеријских оруђа располагало се пољским брзометним топовима система „Шнајдер – Кане“ М 1907 (47 батерија) и М 1907А (15 батерија) калибра 75 mm, те са девет батерија брдских топова М 1907 калибра 70 mm, брзометним хаубицама М 1910 120 mm (осам батерија) и 150 mm (две батерије) истог произвођача. Поред тога био је коришћен и један број заробљених турских брзометних топова марке „Круп“ М 1904 калибра 75 mm, од којих је првобитно формиран један дивизион. До избијања Првог светског рата, овим топовима, оспособљеним у радионицама Војнотехничког завода у Крагујевцу, биће опремљена три пољска (24 оруђа) и један брдски (осам оруђа) дивизион. У наоружању оперативне војске било

је и пет спорометних брдских батерија „дебанж“ М.85 калибра 80 mm са по шест топова, 22 спорометне хаубице М.97, калибра 120 mm, шест спорометних пољских мерзера М.97 калибра 150 mm, 17 спорометних дугачких топова калибра 120 mm и 65 застарелих оруђа у градском опсадном парку. Све укупно 678 сопствених артиљеријских оруђа, рачунајући ту и батерије заплењених Крупових топова у балканским ратовима.

Српска инжењерија по мирнодопској формацији састојала се од два инжењеријска батаљона, понтонирске команде и понтонирског моста. Телефонски и телеграфски материјал за коњицу, артиљерију, пешадију и инжењерију, четири рефлектора, две бежичне телеграфске станице „Телефункен“, и једно балонско одељење били су немачког порекла

Топови система Шнајдер Кане

укључујући и најмодернија телеграфска и балонска возила.

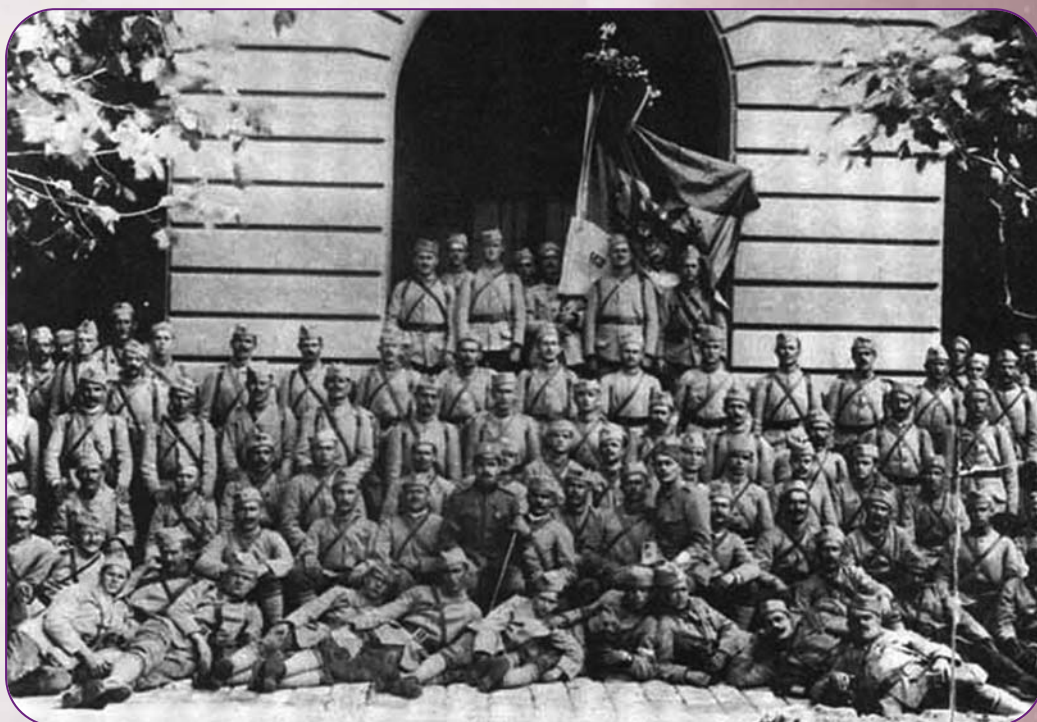
Од војне индустрије Србија је располагала Војнотехничким заводом у Крагујевцу који се бавио преправком пешадијског и артиљеријског материјала и израдом пешадијске муниције, ручних бомби и хладног оружја, и са две барутане у Страгарима и Обилићеву.

После завршене мобилизације 1914. српско ваздухопловство, које је формирано у саставу инжењерије још 1912. године, располагало је са три исправна авиона (Аеропланска ескадра) и имало два пилота оспособљена за извршење ратних задатака, док је трећи био командир балонске чете, од које је било оспособљено само једно одељење. У априлу 1915, као испомоћ српској војсци при-

стигла је из Француске једна ескадрила са осам авиона и 99 људи под командом мајора Р. Витреа. И војни аутомобилски транспорт доживљава велики развој након формирања Аутомобилске команде марта 1915, која је до јесени 1915. располагала са 334 моторна возила (углавном камиона носивости од 1,5 до 2,5 тоне), којима је поред 329 српских управљало и око 100 француских војних шофера. У току 1915. формиране су још две дивизије, Брегалничка (18.280 људи са 15.638 пушака, 16 митраљеза и 30 топова) и Вардарска (9.530 људи, пет митраљеза и 15 топова), па је српска војска у свом формацијском саставу у време аустро-угарско-бугарско-немачке офанзиве у јесен 1915. године имала 13 пешадијских и једну коњичку дивизију, док је до новембра 1915, према подацима српске Врховне команде, накнадно мобилисано још 207.500 људи.

Након повлачења преко Албаније бројно стање српске војске знатно је смањено због великих губитака, тако да је Врховна команда морала да приступи реорганизацији. Француска Врховна команда рачунала је на шест српских дивизија од по 12 батаљона, укупно 72.000 пушака, приближно 140.000 људи и 30.000 грла стоке. Планирала је да српску војску постепено опреми и наоружа митраљезима, хаубицама, пољским и брдским топовима, али не и тешком артиљеријом јер је одлучено да се по том питању и питању организације снабдевања ослања на савезнике.

Српску војску у даљем току ратних операције снабдевали су Енглези и Французи на основу конвенција потписаних у фебруару 1916. године и њихове модификације од 25. јула 1918, када су у снабдевање српске војске укључене и САД. За пренос хране и муниције код српских армија коришћене су енглеске и француске ауто-јединице придодате српској војсци. На дан 23. јула 1918, на служби код српске војске била су три француска аутомобилска одреда и пет санитетских вода, те 10 енглеских ауто-чета са 626 возила. Сама српска

Добровољци 1916.

Аутомобилска команда крајем априла 1918. располагала је са 21 официром, три обвезника чиновничког реда, 615 подофицира и војника, 139 аутомобила разних типова и врста, 29 мотоцикала и 372 бицикла.

Дан уочи почетка артиљеријске припреме за пробој Солунског фронта, 13. септембра 1918. Аутомобилска команда имала је по списку у свом саставу 1.089 лица, а на лицу њих 869, од којих је мањи део опслуживао српска а већи део савезничка возила на служби код српске војске. Комплетна српска војска на Солунском фронту опремљена је пешадијским и артиљеријским наоружањем и опремом француског порекла (пушке „лебл-сен етјен“ М.1907/15, митраљези „сен етјен“ М. 1907, пољски топови „шнајдер“ М.1912 калибра 75 mm и хаубице 120 mm).

Према изменама Уредбе о формацији из 1913, од 27. фебруара 1916. целокупна српска војска распоређена је у три армије од по две дивизије састављене од војника свих позива, слабије јачине него 1914. године. У саставу Прве армије биле су Моравска и Вардарска дивизија. Другу армију чиниле су Шумадијска и Тимочка дивизија, а Трећу – Дринска и Дунавска дивизија. Свака армија имала је у свом саставу, поред две пешадијске дивизије, и тешки артиљеријски пук састављен од хаубичког дивизиона 120 mm, хаубичког дивизиона 150 mm и дивизиона од три батерије од по два дугачка топа 105 mm. За сваки дивизион било је обезбеђено по једно одељење муницијске колоне. Поред тога, предвиђене су армијска (резервна) муницијска колона од девет одељења за артиљерију у дивизијском и артиљеријском саставу, телефонско одељење, покретно слагалиште телеграфско-телефонске спреме, инжењеријска алатна колона, мостови трен, рефлекторско одељење, аеропланска ескадрила, армијска провијантска колона од два одељења и армијска пекарска чета.

Пешадијска дивизија имала је у свом саставу две пешадијске бригаде од по два пука, сваки пук од по три батаљона,

Свешћеници на дужности

сваки батаљон по три чете и једно митраљеско одељење од четири митраљеза, један пук трећег позива, коњички ескадрон са једним митраљеским одељењем са два митраљеза, команду дивизијске артиљерије под којом су се налазили пољски артиљеријски пук од два дивизиона од по три батерије, брдски артиљеријски дивизион од три батерије, хаубички артиљеријски дивизион од три батерије 120 mm, муницијску колону од шест одељења и артиљеријску радионицу, команду дивизијске инжињерије, под којом се налазио пионирски полубатаљон од две чете, лаки (товарни) мостови трен и телеграфско одељење. Санитет се састојао од болничке чете са седам водова, четири пољске болнице, санитарске колоне и пољске марвене болнице. У састав дивизије улазиле су и Војна пошта, провијантска колона од три одељења, муницијска колона и покретна артиљеријска радионица и пекарска чета са пољским пекарама. При штабовима пешадијских дивизија образоване су полицијске секције.

У саставу армија, непосредно потчињени Врховној команди били су: Коњичка дивизија (два пука јачине три ескадрона, један пољски и један брдски артиљеријски дивизион), тешка артиљерија (12 оруђа), Муницијска колона, Пиротехнички батаљон, Телеграфско одељење Врховне команде, Управа војног телеграфа, Одељење бежичне телеграфије, Телеграфско-телефонска станица, Војножелезничка инспекција са Командом железничких, поштанско-телеграфских и војно-станичних службеника (штаб и три чете), Минерска чета, Штаб Аеропланске чете за целу војску, Аеропланска ескадра (штаб и две ескадриле), Резервна болничка чета са седам водова, Резервна санитарска колона, Санитетски железнички вагони, Главна војна пошта и Коњски депо. За формирање самосталних ескадрила није било ни техничких могућности ни довољно људства. Зато је формирано пет француско-српских ескадрила, од чега две за потребе Врховне команде и по једна за сваку српску армију. Од маја 1916. под Саобраћајним одељењем Врховне команде нашла се и Аутомобилска команда.

У августу 1916. када је изашла на Солунски фронт српска војска имала је укупно 3.921 официра (на лицу 3.410) и 140.055 подофицира и војника (на лицу 92.130). У армијама је

било 77 батаљона, шест ескадрона и 245 артиљеријских оруђа. Због великих губитака и немогућности попуње, крајем децембра 1916. започела је друга реорганизација. Прво су у свим дивизијама расформирани четврти пешадијски пукови, штабови других бригада и Добровољачки одред. Трећа армија расформирана је 28. марта 1917, а њене јединице потчињене су команданту Прве армије. Од тада су у саставу Прве армије војводе Живојина Мишића биле Дунавска, Дринска, Моравска и Коњичка дивизија, а у саставу Друге армије војводе Степе Степановића Шумадијска, Тимочка и Вардарска дивизија. У мају 1917. српске армије имале су јачину од 60 батаљона, 12 ескадрона, 364 митраљеза и 316 топова. Како су од тог момента главни извор попуње људства чинили добровољци из САД и бивши аустроугарски војници, руски ратни заробљеници, по жељи Југословенског одбора, Вардарска дивизија преименована је у Југословенску дивизију, која је ушла у састав Друге армије.

Јачина српске војске крајем јуна 1918. године износила је 57 батаљона пешадије, батаљон коњичке пешадије, шест полубатаљона пионира, 18 коњичких ескадрона, 546 митраљеза, 1.955 пушкомитраљеза, 294 топова у саставу дивизија, 45 оруђа тешке артиљерије и 57 рововских топова. У саставу Прве армије налазиле су се 524. и 525. Аеропланска ескадрила, а у саставу Друге армије 521, 522. и 523. Аеропланска ескадрила. У међувремену, током 1916. и 1917. у Француској и Грчкој обуку су прошли 41 пилот, 46 извиђача и 9 механичара, који су знатно појачали особље у француско-српским ескадрилама, што је омогућило да се у јануару 1918. формира Прва српска ескадрила (од француске 521. ескадриле), а у лето исте године и Друга српска ескадрила од (од француске 525. ескадриле). Српско ваздухопловство имало је 1. маја 1918. године 62 официра, 53 подофицира и 337 каплара и редова. За време пробоја Солунског фронта, Српска авијатика располагала је са 71 авионом различитих типова, од којих су половина било бомбардери бреге XIV и ловци спад. Српске Прва и Друга ескадрила располагале су поред тога са око 60 авиона за извиђање и ваздушну борбу. Те снаге ће након пробоја Солунског фронта послужити као основа за формирање војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Војни свешћеници у српској војсци

Традиција постојања војних свешћеника и организовања верског живота у српској војсци везана је за 1839. годину. Најпре је 29. маја донето Устројство војске којим је предвиђено постојање војног свешћеника у главном штабу, а затим је 31. октобра донет Војни закон којим је први пут институционално регулисано обављање верске службе у српској војсци. Наредних година усвајани су различити закони и уредбе на основу којих су били регулисани различити сегменти верске службе у војсци. Војни свешћеници били су државни чиновници које је на предлог војног министра постављао краљ својим указом. У Краљевини Србији краљ је био заштитник свих

признатих вероисповести у држави, а Уставом је гарантовано право слободног вршења верских обреда и организовања по канонима вере. Верске потребе војника муслиманске и јеврејске вероисповести биле су регулисане Правилима службе, посебним уредбама и наређењима. Питање припадника римокатоличке вере није посебно третирано у војним законима.

Дужности војних свештеника при Врховној команди, команди дивизија и команди бригада у случају рата прописао је министар војни 28. маја 1876. године. Војни свештеници имали су значајну улогу у свим ратовима у којима је учествовала српска војска. За време балканских ратова 1912. и 1913. године у српској војсци постојао је референт за вероисповести у Министарству војном који је био одговоран за рад свих војних свештеника. Дунавска дивизија, Моравска дивизија, Шумадијска дивизија и Дринска дивизија имале су у свом штабу по годинама и по звању старијег свештеника (протојереја) који је био одговоран за рад војних свештеника у оквиру дивизије. Сваки пук у оквиру дивизије имао је свог пуковског војног свештеника.

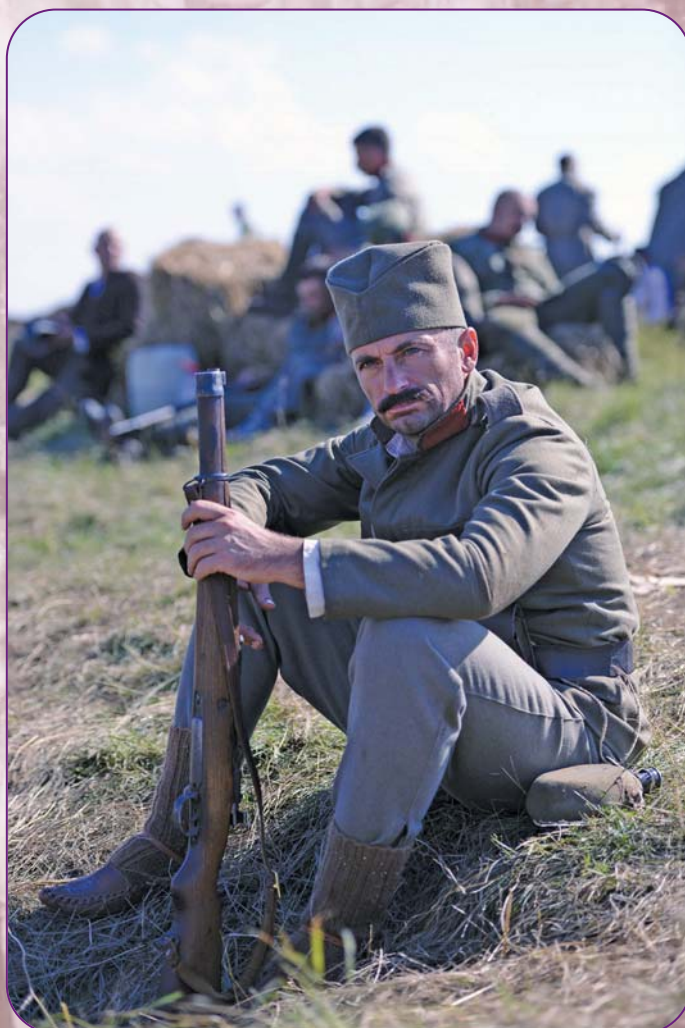
Почетак Првог светског рата није донео велику промену у организацији свештеничке струке у српској војсци. Војни свештеници су се јављали на службу у јединицама у којима су били распоређени током балканских ратова. Телеграм команданта смедеревског одсека упућен 5. новембра 1914. Штабу Врховне команде указује на појединачне промене у распореду свештеника. Околности које доноси рат у овом случају узроковале су да командант није имао на списку своје јединице свештеника који му је додељен на основу распореда.

Врховна команда српске војске упутила је 3. јула 1915. захтев да Архијерејски синод Српске цркве достави спискове свештеника који се могу употребити у ратним јединицама. На основу тог списка, 29. септембра 1915. направљен је нови распоред војних свештеника у српској војсци. Од укупно 404.020 припадника српске војске, који су мобилисани на дан 23. септембра 1915, била су 92 свештеника.

Након напада аустроугарске, немачке и бугарске војске у октобру и новембру 1915. године, српска војска је, заједно са српским краљем и српском владом, била приморана да преко Црне Горе и Албаније напусти Србију. Током боравка у Грчкој, најпре на острву Крф од јануара до маја 1916. године, а затим на полуострву Халкидики, дошло је до промене распореда војних свештеника. Најпре је 7. фебруара 1916. указом регента Александра Карађорђевића постављен војни свештеник у Команди места. С циљем попуње јединица на основу нове формације српске војске, Врховна команда упутила је 14. фебруара 1916. наређење да команданти армија доставе спискове војних свештеника који су распоређени по пуковима. Списак свештеника Вардарске дивизије послат је команданту Прве армије 18. фебруара 1916. године. Списак садржи имена укупно седам свештеника православне вероисповести из 21, 22, 23. и 24. пешадијског пука и дивизијске болничке чете. Командант Дринске дивизије послао је команданту Треће армије 18. фебруара 1916. списак војних свештеника. На списку се налазе имена 14 православних војних свештеника, уз напомену да се у 6. пешадијском пуку Дринске дивизије налази и војни свештеник за исламску вероисповест Мехмед Хашимић из Шапца. Он је од почетка рата био у 6. пе-

шадјском пуку другог позива, а извесно време и у мухамеданском батаљону Дринске дивизије другог позива. Наведени свештеници били су распоређени у Дринској болничкој чети, 4. пешадијском пуку, 5. пешадијском пуку првог позива, 6. пешадијском пуку, 17. пуку првог позива, Дринском пољском артиљеријском пуку, Дринском пешадијском пуку другог позива. Списак који је командант Тимочке дивизије послао 18. фебруара 1916. начелнику Штаба Врховне команде садржи имена 18 православних војних свештеника те дивизије. На списку су наведени свештеници у Штабу Тимочке дивизије првог позива, Штабу Тимочке дивизије другог позива, у 13. пешадијским кадровском пуку, 13. пешадијском пуку првог позива, 13. пешадијском пуку другог позива, 13. пешадијском пуку трећег позива, 14. пешадијском кадровском пуку, 14. пешадијском пуку првог позива, 14. пешадијском пуку другог позива, 15. пешадијском пуку првог позива, 15. пешадијском пуку другог позива, 15. пешадијском пуку трећег позива, 20. пешадијском кадровском пуку, 20. пешадијском пуку првог позива и Тимочком пољском артиљеријском пуку првог позива.

Командант Шумадијске дивизије послао је 18. фебруара 1916. команданту Друге армије списак који садржи имена 17 православних војних свештеника. У оквиру дивизије свештеници су били распоређени у 10. пешадијском пуку првог по-

Одмор пешадинца: са снимања филма „Први светски рат“

зива, 11. пешадијском пуку првог позива, 11. пешадијском пуку другог позива, 11. пешадијском пуку трећег позива, 11. кадровском пешадијском пуку, 12. пешадијском пуку првог позива, 12. пешадијском пуку другог позива, 12. кадровском пешадијском пуку, 19. пешадијском пуку првог позива, 19. кадровском пешадијском пуку, 4. пољској болници Шумадијске дивизије, 12. пешадијском пуку трећег позива, Шумадијском пољском артиљеријском пуку, Шумадијском дивизијском коњичком пуку, Болничкој чети Шумадијске дивизије првог позива и Болничкој чети Шумадијске дивизије другог позива.

Моравска дивизија првог позива упутила је 18. фебруара 1916. команданту Прве армије списак који садржи имена 11 православних војних свештеника. Свештеници су били распоређени у Штабу дивизије, 1. пуку првог позива, 1. пуку другог позива, 2. пуку првог позива, 3. пешадијском пуку првог позива, 3. пешадијском пуку другог позива, 3. пешадијском кадровском пуку, 16. пешадијском пуку првог позива, 16. пешадијском кадровском пуку, Моравском артиљеријском пуку првог позива. Списак свештеника Дунавске дивизије достављен је 20. фебруара 1916. године. Укупно су наведена имена 14 православних војних свештеника распоређених у 7. пешадијском пуку првог позива, 8. пешадијском пуку првог позива, 9. пешадијском пуку, 18. пешадијском пуку, 18. кадровском пуку, Дунавском пешадијском пуку трећег позива, Дунавском артиљеријском пуку, Дунавској болничарској чети.

Сви ти спискови дивизијских садрже личне податке војних свештеника (место порекла, број година, физичка спрема, образовање). Карактеристично је да су на месту дивизијских војних свештеника постављани по годинама и чину старији војни свештеници. Исти критеријум био је пресудан и приликом одређивања војних свештеника који су вршили све-

штеничке дужности у болничким четима. Карактеристика је такође да поједине дивизије другог и трећег позива нису имале своје војне свештенике, док су у неким дивизијама првог позива била распоређена и два војна свештеника.

На основу прикупљених података о војним свештеницима, у Врховној команди српске војске 24. фебруара 1916. направљен је нови распоред војних свештеника. Тако је у дивизијским штабовима српске војске постављено седам војних свештеника који су имали високе свештеничке чинове. У пешадијским пуковима распоређено је двадесет девет војних свештеника, а у артиљеријским пуковима укупно шест војних свештеника. Уредбу о новом распореду војних свештеника потписао је министар војни 14. марта 1916. године. У Вардарској дивизији распоређено је укупно шест свештеника, у Дринској дивизији укупно осам, у Дунавској, Моравској, Шумадијској и Тимочкој дивизији по седам, у команди Резервних трупа и Подофицирских школа укупно четири, у Коњичкој дивизији укупно два, у Добровољачком одреду три, у Команди места на Крфу укупно пет, у болницама на острвима Видо и Лазарет по три војна свештеника. Сви распоређени свештеници били су православне вероисповести осим свештеника за мухамеданску вероисповест Мехмеда Хашимића који је био у Дринској дивизији.

Поред војних свештеника који су распоређени у јединицама, било је и оних који нису добили распоред. Они су придодати дивизијским командама како би по потреби били распоређени по болницама ради неговања, тешења, духовног лечења и храбрења болесника. Овим војним свештеницима остављена је могућност да на сопствену жељу и уз одобрење министра војног могу да иду у неку од савезничких земаља ради студирања. Вардарској дивизији придодато је осам вој-

них свештеника, Дринској дивизији седам, Дунавској дивизији седам, Моравској дивизији шест, Шумадијској дивизији седам, Тимочкој дивизији девет војних свештеника. До повратка у Србију сви војни свештеници који су били на некој дужности имали су плату и припадности.

Неколико дана након што су војни свештеници распоређени, начелник Штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић обавестио је, 19. марта 1916, министра војног да у српској војсци није дефинитивно довршен распоред нижих официра и војних чиновника, међу којима је било и војних свештеника. Као пример наводимо случај војног свештеника Јована Поповића који је 25. марта 1916. упутио молбу команданту Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ у коме га обавештава о свом нерешеном статусу. Због усвајања нове формације српске војске, Други пук другог позива је расформиран и свештеник Поповић остао је нераспоређен. Због тога је 31. марта постављен за свештеника Првог коњичког пука. Такође, након што је расформиран Десети пешадијски комбиновани пук, војни свештеник овог пука Никола Недељковић постављен је 29. јуна 1916. за свештеника Петог пешадијског пука.

Дужност на којој су војни свештеници били највише ангажовани у току Првог светског рата била је рад у војним болницама. Највећи број рањених српских војника био је смештен у војним болницама на острву Видо, на Лазарету, у савезничким болницама у Говину, Мораитици, Ахилеону, Водени, Верији, Соровићу, Седесу, Самли, Карабуруну. У свим овим болницама налазио се по један војни свештеник српске војске. У договору са командантом савезничких трупа, врховни командант српске војске наредио је, 23. новембра 1917, да поједини војни свештеници који нису имали свој распоред у

јединицама српске војске буду распоређени у француским и енглеским војним болницама. Разлог за доношење овакве одлуке било је мишљење Општег одељења Министарства војног и референта за вероисповести о душевном стању рањених српских официра који се налазе у француским и енглеским војним болницама које је послато Врховној команди 2. септембра 1917, уз образложење да је рањеницима потребно духовно старање.

Наређењем министра војног 30. августа 1916. одређени су православни војни свештеници у Француској (Ници, Тулону и по потреби у другим местима у околини), војни свештеник у Туру одређен је 8. априла 1917, а до краја јула 1917. године постојао је и српски војни свештеник у Женеви. Православни војни свештеник српске војске у Марсеју одређен је 9. јула 1918. године. Српских војних свештеника било је и у Тунису и Алжиру.

За време боравка српске војске на Крфу српским војним свештеницима дозвољено је, 11. фебруара 1916, да користе грчке цркве за парастосе, венчања и опела. Врховна команда упутила је 18. фебруара 1916. обавештење да све јединице могу да упућују у цркву своје војнике. Српски министар просвете и црквених послова Љуба Давидовић почетком априла 1916. године предузео је активности на организовању верске службе у једној православној цркви на острву Крф која је додељена српској војсци. Сви свештеници и богослови који су радили у цркви и даље су примали припадности од војске и њихова служба третирана је као војна дужност. Крајем маја 1916. године команда Моравског пешадијског пука саградила је за потребе својих војника пољску цркву.

Војни свештеници били су ангажовани приликом полагања заклетве војника. Начелник штаба Прве армије обавестио је, 25. маја 1916, Верховну команду да у тој армији има 12 војника јеврејске вероисповести и 18 војника исламске вероисповести који нису положили заклетву. Верховна команда упутила је 29. маја 1916. захтев команданту места Солун да одреди војног свештеника јеврејске вероисповести и војног свештеника исламске вероисповести који могу да изврше заклетву. Командант места обавестио је Штаб Верховне команде 31. маја 1916. да у Солуну постоји војни свештеник за јеврејску вероисповест рабин Шалам А. Русо из Београда, али да нема војног свештеника за исламску вероисповест. Начелник Штаба Верховне команде генерал Петар Бојовић упутио је 11. јуна 1916. наређење свим командантима армија и команданту коњичке дивизије да ће заклетва војника који нису положили заклетву бити обављена 15. јуна у близини Штаба Друге армије. Заклетву војника исламске вере извршио је војни свештеник Шестог пешадијског пука хоџа Мехмед С. Хашимић, док је војни свештеник Шалом Русо извршио заклетву војника јеврејске вероисповести.

Војни свештеници били су ангажовани приликом прослава државних и верских празника као и приликом обележавања слава пешадијских и коњичких пукова. Главни хришћански празници, Божић и Васкрс, као и главни празници исламске и јеврејске религије обележавани су готово без изузетка сваке ратне године. Краљ Петар и престолонаследник Александар Карађорђевић, врховни командант српске војске, редовно су уочи ових празника, као и пред Нову годину, слали честитке војсци.

Служење опела и парастоса погинулим и умрлим војницима била је такође једна од дужности војних свештеника. Један од првих забележених помена погинулим српским војницима на грчком тлу био је 18. априла 1916. године.

Дивизијски војни свештеници састављали су програм наставе за потребе моралног васпитања војника. Предавања су држали војни свештеници два пута недељно, а свако предава-

ње морало је да буде написано и поднето команданту дивизије на одобрење.

Велики број војних свештеника разрешен је војне дужности почев од октобра 1918. године и упућен на своје редовне дужности у градовима (парохијама). На основу молбе министра просвете и црквених послова, министар војни је 23. новембра 1918. донео наређење о ослобађању од дужности свих свештеника у оперативним јединицама. Крајем новембра 1918. покренут је поступак за утврђивање тачног броја рањених и погинулих свештеника. Крајем децембра те године све јединице српске војске имале су формиране спискове свештеника који су ослобођени дужности и враћени у своје парохије. Свештеници који су желели да наставе своје активности у оквиру војске, могли су, сходно потребама службе, да буду премештени на своје раније парохије и да наставе да раде као војни свештеници. Мехмед Хашимић је као војни свештеник 2. пешадијског пука Дринске дивизије добијао дневнице и плату све до 20. маја 1919. године.

Војни свештеници православне, исламске и јеврејске вероисповести у српској војсци били су ангажовани на различитим задацима у току Првог светског рата. С обзиром на чињеницу да су у организацији српске војске присутни од тренутка када је први пут законски регулисано постојање војске, војни свештеници нису имали никаквих потешкоћа да на прави начин испуне све задатке које су пред њих постављале војне власти. Својим ангажовањем знатно су допринели очувању традиционалних националних и верских вредности и очували висок морал војника у најтежим ратним приликама. Временска дужина трајања рата и географски простор на којем су били ангажовани утицали су на то да је о њиховом раду у архивама остао сачуван велики број докумената. Међутим, расположиви подаци о војним свештеницима који су учествовали у Првом светском рату и даље су непотпуни и није утврђен тачан број војних свештеника који су били распоређени у јединицама српске војске. Поред тога што су сачувани спискови на основу којих се може утврдити број ангажованих свештеника, тај број није коначан јер су свештеници релативно често били распоређивани у другим јединицама. ■